

Драгиша ЂОКОВИЋ

КРАЉ НИКОЛА И ФИНАНСИЈСКИ ПРОБЛЕМИ ЦРНЕ ГОРЕ У ПЕРИОДУ ЊЕГОВЕ ВЛАДАВИНЕ

I ДИО

Књаз и доцније (од 1910) краљ Никола Петровић – Његош, господар Црне Горе, како су га најчешће ословљавали Црногорци, у периоду своје дуге владавине (пет и по деценија, а са годинама у егзилу и пуних 58), суочавао се са бројним, тешким и сложеним проблемима, недаћама свакојаке врсте (на спољнополитичком плану, војно-ратном, државно-политичком унутар државе, економско-финансијском, социјалном, здравственом, културно-просвјетном, религијско-вјерском и другим сферама живота и рада (па и породичним проблемима). Имао је подоста проблема и у односима са сарадницима и савезницима.

Сваки од ових проблема био је, појединачно узет, тежак и сложен за успјешно рјешавање, па су, у том погледу, и домети његове успјешности били различити.

Никола Петровић – Његош хваљен је, нарочито као књаз Црне Горе – до врхунца, и слављен и у земљи и ван ње, као „цар јунака”, челник – предводник, узор и нада ослободилачких тежњи и покрета поробљених јужнословенских народа (поготово оних православне вјере). Дуго је „важио” и као најзаслужнији и јако изгледан „претендент на црногорско-српски престо”. Називали су га „тастом Европе”. У животу доживио је мноштво почести и добио највиша одликовања од многих европских владара (чак и од турског султана).

Краљ Никола је увећао дотадашњи високи глас и име Црне Горе и Црногораца кроз Европу, као земље приврженика слободи, неустрашивих ратника високих моралних вриједности и бранича „крста часног”.

Краљ Никола имао је и доста успјеха, а највише на плану ослобођења окупираних и поробљених црногорских градова и села и увећању државне територије; затим, у економском развоју земље (понајвише у изградњи путева и поштанско-телефонске мреже); јавних радова – на Цетињу, у Подгорици, Никшићу, Бару; мостова, попут Царева моста; рјечног саобраћаја; у урбанизму (Миркова варош, урбанистички планови и изградња Даниловграда, Никшића); у пољопривреди; у образова-

њу; здравству; културно-издавачкој дјелатности; у осавремењавању државе (Устав из 1905) и државне управе; судства; војске и полиције. У области финансија – по најмање, изузимајући буџет, порезе и царине, јер се доста каснило у оснивању банака у односу на потребе привреде и становништва; у емитовању сопственог новца (законског средства промета и плаћања) и емисионе банке. Посебно, у изостајању законског заокружења и комплетирања финансијског система. Кроз читав период своје владавине краљ Никола се налазио у оскудици новчаних средстава, био зависан, у великој мјери, од иностране помоћи (дотација, субвенција, зајмова). Црна Гора је била презадужена земља (а нарочито у посљедњој деценији XIX и првој деценији и по XX вијека). Другим ријечима, финансијски дефицит Црне Горе био је перманентан (извоз мали – увоз знатан, потрошња у повећању).

И на плану подизања индустријских предузећа, формирању акционарских друштава и привлачења страног капитала – учињени су само први кораци, и то у првој деценији XX вијека, јер их је рат (Балкански и Први свјетски) зауставио.

На свим овим проблемима се, у даљем елаборирању, не можемо детаљније задржавати, јер је, у овом раду, пажња усредсређена на финансијске проблеме за период владавине краља Николе (1860-1916, односно 1918). Учинићемо то само у случајевима када су финансијски проблеми у корелацији са другима – мада су финансије, по својој природи и разуђености, ако не увијек, присутне у свим сферама живота и рада једне државе (друштвене заједнице).

Исто тако желимо, на почетку, скренути пажњу на чињеницу да су архивски извори који се односе на финансије уопште, па и за овај период (1860-1918), доста оскудни, а нарочито архивска грађа банака и буџета Књажевине и Краљевине Црне Горе. Невоља је још и у томе, што су постојећи документи и подаци из ове области временски испрекидани (без континуитета), што отежава адекватнија закључивања о тадашњим финансијским проблемима.

Па ипак, постоји поприличан број стручних часописа, мемоарске грађе, научних радова, стенографских бељежака, дневних листова и друге периодике из тог периода, који су се директно, или узгред, бавили проблемима финансија у Црној Гори до 1918. године.

Почетни – главни извори „црногорских финансија”, према др Браниславу Ђурђевићу, су турски извори, турске земљишне и пореске књиге (дефтер), односно тзв. канун-наме (законске одредбе за ову област у турској царевини); „по свјedoчењу црногорске канун-наме из 1523. године Турци су одмах послѣје заузимања увели у Црну Гору порезе и феудалне дажбине... ушур (десетину), харач, испенцу и друге дажбине”, које су давали спахијама – зависни сељаци (раја).¹

¹ Види, др Бранислав Ђурђевић, *Турска власи у Црној Гори*, Свјетлост, Сарајево, 1953, 31-32.

Прва „клица” зачетка „самосталних” црногорских финансија сматрамо да је, ипак, забиљешка владике Данила из 1723. године под називом „Нота од свијех дуговах што ми је тко дужан аспром”. А ради се о новцу цркве (Цетињске митрополије), који је коришћен и за потребе „државе”. Новац је даван као бескаматна позајмица. У „Ноти” се наводи двадесетак дужника и износ од 2.000 фјорина. „Нота” је, по нама, нека упрошћена врста „књиговодства”. За позајмице није давана никаква гаранција, али је за невраћање позајмице слиједило проклетство Владике. А оно је за сујевјерне Црногорце било теже од законске санкције. Истина, не и за све дужнике, јер за неке од њих ни клетва није помагала да врате новац.

А академик Обрен Благојевић, пак, мисли да је Његош (Петар II), поред свег осталог, био и творац црногорских финансија, јер је у његово вријеме „... састављен и први предрачун, односно завршни рачун о државним приходима и расходима...”, у свим његовим дјеловима (буџет, кредит, порези, рачуноводство), без обзира на то што му недостају многи елементи класичног буџета.²

И у Законику отачества из 1833 (тач. 7) говори се: о зајмовима, о томе да онај ко даје новац на зајам мора да отвори нарочиту књигу „рецевуду”, да се два свједока – очевица потпишу на књигу и да камата није већа од 6%. У противном слиједила је казна. А 1837. Његош даје „инструкције” своје секретару („казначеју”) Димитрију Милаковићу како да устроји „књиговодство”. Све су то биле и мјере против зеленашења и за сређивање „државно-црквене” благајне (буџета).

Око питања да ли је Црна Гора у XVI и XVII вијеку била под турском влашћу, или је била и тада независна па према томе није плаћала ни порез – водила се, и још води, полемика у којој, мање-више, сви истичу недостатак, за сада, поузданих и провјерених историјских извора, па смо присиљени доносити хипотетичне судове. Ово утолико више што су заступници теза Илариона Руварца и Јована Томића, који су доказали да је Црна Гора у XVI и XVII вијеку била под турском влашћу – стали на по пута, односно од тога нијесу пошли даље. То што се неки, данашњи, историчари враћају тврдњи о вјековној независности Црне Горе, о очувању њене суверености у XVI и XVII вијеку, повратак је уназад у рјешавању тог питања, тврди Бранислав Ђурђев.³

Код овог питања треба имати у виду да је: „У току XVI и до половине XVII вијека домаћи феудалци и полуфеудални слој (је) био упориште турске власти,

² Академ. Обрен Благојевић, *Економска мисао у Црној Гори (До Другоџ свейскоџ раѣа)*, САНУ, Београд, 1988, 120.

³ Види, др Бранислав Ђурђев, *Ibidem*, 11.

нарочито кнезови, а још више спахије (када су они постојали у Црној Гори); који су били посредници између турске власти и народа”.⁴

До сада познати извори потврђују да су Турци, приликом коначног заузећа, подвргнули Црну Гору под своју пуну власт. Међутим, они су већ одмах наишли и на отпор народа. На тај отпор Турци су били присиљени на попуштање из најмање два разлога: први разлог је био у очувању хаса од феудалаца, и други, да се чува несигурна и немирна граница према Млетачкој Републици у Приморју, односно да се одобровоље Црногорци да те границе чувају, али да не иду у турску војску ван Црне Горе. Уз то су ишла и подмићивања племенских главара.⁵

Изгледа, према томе, да није било „борбе непрестане” у Црној Гори. То би се могло закључити, између осталог, и на основу доласка владике Пахомија у Цариград да се жали код султана 1568 – на поступке турских војника из Жабљака који су запосјели риболове Волач и Каруч, имовину Манастира Цетињског.⁶

Краљ Никола владао је дуже од свих својих претходника из куће Петровић – Његош, а био је, осим Петра II, и најмлађи када је са деветнаест година дошао на црногорски пријесто. Као млад и неискусан владар, за неколико првих година владавине, био је у „сјенци” свога оца Великог војводе Мирка („владара – поред владара”) који му је помогао у управљању земљом. Он је био и заповједник црногорске војске за вријеме Првог и Другог Омер-пашиног напада на Црну Гору (1853. и 1862). У бици на Граховцу 1858. извојевао је велику побједу над Турцима, која је снажно одјекнула по Европи. Без сумње био је храбар и одважан командант и бескомпромисан приврженик борбе против Турака за ослобођење свих црногорских територија. Због тога су Турци тражили његово протјеривање из Црне Горе као реметилачког фактора у односима са Турском. Понекад је „улијетао” у недовољно промишљене потезе.⁷

Краљ Никола је био и први владар Црне Горе из куће Петровића – Његош чија је војска положила оружје (капитулирала) пред непријатељем (аустроугарским трупама јануара 1916), и био приморан да напусти Црну Гору и умре у егзилу (Cap d' Antibes, Француска 1. марта 1921). Због тога је краљ Никола тешко оптуживан, а о том догађају давани су различити коментари и оцјене, о којима ће доцније бити ријеч. Но, треба имати у виду да су и раније турске паше дола-

⁴ Ibidem, 120.

⁵ Ibidem, 118.

⁶ Ibidem, 120.

⁷ Назив Велики војвода од Граховца добио је за значајну побједу над турском војском на Граховцу (Никшић) 1858. године. Написао је „Јуначки споменик”, збирку pjesама у којима велича јуначке подвиге својих бораца.

зиле на Цетиње, жариле, палиле и рушиле све, па и Цетињски Манастир и друге вриједности, и да се Црна Гора налазила у многим тешким искушењима, да је одвођена у ропство црногорска нејач (жене и дјеца) и продавана на пазарима Средоземља, али Црногорци нијесу никад полагали оружје. Један једини турски паша који је смио заноћити на Цетиње био је сујетни и трагични, али и храбри Махмут-паша Бушатлија, велики крвник Црне Горе (1785). Тада је, Црна Гора била, као и у више других прилика, сама и нико јој није притекао у помоћ.

Међутим, треба рећи да се пред рушилачком најездом Нуман-паше Ђуприлића склонило у Боку Которску (углавном у Котор и Рисан) преко 2.000 Црногораца и њихових фамилија. Па кад је крајем 1714. године дошло до рата између Венеције и Турске, Млечани су успјели да мобилишу те избјеглице против Турака. Црногорци, ношени осветом и мржњом према Турцима, радо су се одазвали том позиву. Тим више, што су их Млечани, практично, издржавали и помагали (поред смјештаја и хране, давали су и сталне плате најистакнутијим црногорским главарима, па и племенима). Тако на примјер Вук Мићунов (Мићуновић) имао је плату од пет дуката, и давали су му и друге бенефиције. Он је био и први главар који је добио млетачку плату. Примао ју је до погибије 1715. године у близини Требиња, у борби с Турцима, као млетачки савезник. Након њега, плату наслеђује његов син Милош у износу од 15 лира и 40 либара бешкота мјесечно, а Матијаш Јовановић и Мојаш Ђукановић примају исто толико. Његушком племену додијељено је шест плата по 15 лира и 40 либара бешкота уз сваку плату. Плате су добијали не само личности већ и племена: Цуце, Заљути, Ђеклићи, Пјешивци, Мирац... И харамбаша Бајо Пивљанин примао је млетачку плату и био млетачки савезник у борби против Турака (погинуо на Вртијељци код Цетиња).⁸

Црногорци су знатно прије тога покушали да изиђу „из историјског мрака и живљења у осами”, како каже академик Бранко Павићевић. Наиме, они пишу петицију 1648. године Млетачком сенату, на почетку Кандијског рата, са потписом Митрополита и шездесетак земаљских главара (старјешина) – у којој изражавају спремност да Црногорци признају покровитељство Млетачке Републике, под сљедећим условима: да сами бирају свог свјетовног господара (гувернадура) који би имао и управну и судску власт, да имају наоружану гарду од 500 људи коју би издржавала Република, да имају државну заставу и печат – као симболе националне самосталности.

⁸ Види, Глигорије Станојевић, *Један млетачки владини списак црногорских главара из 1715. године*. Истор. записи, св. 4, Титоград 1960, 785-788.

Узгред напомињемо да је и млетачка војска долазила на Цетиње, да са Црногорцима води борбу против Турака, али се брзо и повукла. При повлачењу запалили су и они Цетињски Манастир.

И последије великог црногорског устанка на почетку Морејског рата Црногорци изводе војне акције по Херцеговини, око Дубровника и у дубини Црне Горе.⁹

Као да има неке судбинске, династичке, породичне и личне трагике између посљедњег господара државе Зете и посљедњег краља Црне Горе. Наиме, последије пада Зете 1496. под турску власт и нестанка посљедњег владара из знамените породице Црнојевић – Ђурђа Црнојевића (сина и наследица Иван-бега), за наредних 150 година настаје тежак период живљења Црногораца у турском ропству у коме није било „борбе непрестане”, односно значајнијих борби са Турцима, изузев хајдучких напада у „режији” Млетака и устанка војводе Грдана у тадашњој Никшићкој области.

Посљедњег господара Зете Ђурђа Црнојевића задесила је трагична династичка, породична и лична судбина да изгуби: државу и пријесто, „расцијепи” породицу, буде преварен и одведен у турско ропство (у Анадолију, Турска 1503) гдје је и умро, тако да му се „не зна гроба ни упока”. Изумрли су и потомци ове знамените и историјске породице – династије. У млетачким документима спомињу се до 1636. када им се губи сваки траг.

Напуштајући инкогнито Млетке, гдје се склонио од Турака, при повратку у Зету, Ђурађ је оставио дирљив тестамент својој жени у ком се огледа сва трагика и политичка изгубљеност посљедњег династа Зете. Наиме, у жељи да задржи пријесто и поново ослободи Зету, он дјелове своје породице „упућује једне на Запад, а друге на Исток”, лавира између Млетака и Турске, бива изигран и напуштен од свих.

Слична животна судбина задесила је и посљедњег владара Црне Горе Николу Петровића – Његоша. И он губи и пријесто и државу, умире у туђини без дијела породице (дио породице је са њиме, на Западу, једног сина – Мирка – оставља да га „заробе” аустроугарске трупе у Подгорици 1916. након капитулације црногорске војске са неколико министара и генерала. Други син је – престолонаследица Данило – тада у Швајцарској „на лијечењу”, а трећи – Петар – са њиме, краљицом, дијелом кћери и неколико сарадника) од владе једино предсједник (Лазар Мијушковић), и нешто избјеглица и мало послуге. И краљ Никола бива напуштен од бивших сарадника и дојучерашњих савезника, и умире у доста тешкој материјално-финансијској ситуацији.

⁹ Види, академ. Бранко Павићевић, *Умјетнички и историјски лик владике Данила*, Истор. записи, бр. 2, Подгорица, 1997, 69.

Краљ Никола је имао добре кћери, а синове недорасле тежини државних проблема тога времена. У домовини је све до скоро оспораван као владар и заслужан за Црну Гору. Његове заслуге су минимизирани, поједини политички потези анатемисани или кривотворени, не само од бивших режима, жуте штампе, режимских списатеља, већ и од појединих историчара (сем ријетких изузетака – бар до сада). Надати се да ће овај Симпозиј означити почетак реалног, научног вредновања краља Николе Петровића.

И Ђурађ Црнојевић и краљ Никола налазили су се „у процијепу” између Истока и Запада. Морали су да лавирају између моћних непријатељских и неискрено наклоњених сусједа (Млетака, Турака, Аустрије) и не баш увијек сигурних савезника (Русије, Млетака, Србије), тражећи ослонац и помоћ час на једној, час на другој страни. Истина, то су радили и Николини претходници Петар I и књаз Данило. Петар I ослањао се на Русију, али је, у једној прилици, „понудио” Црну Гору Аустрији у протекторат 1822. године, због разочараности у Русију и њену политику према Црној Гори. Понуда је дата учесницима конгреса у Верони да Црну Гору узму у заштиту. Петар I је, по свој прилици, рачунао да би се изградња државне власти у Црној Гори одвијала брже и ефикасније ако би се она ослањала на неку европску силу, па је због тога тражио ослонац на Аустрију, па на Француску, па опет на Русију и 1822. поново на Аустрију. И књаз Данило окретао се према Француској након што је „остуденио према Русији” након става руског делегата Орлова на конференцији о миру у Паризу 1856, на којој је турски представник изјавио да је Црна Гора саставни дио Турске, а руски делегат није реаговао у прилог Црне Горе.¹⁰ А та помоћ никад није била ни искрена, ни довољна, ни благовремена, и не без интереса и услова. Ипак је знатна разлика између Ђурђа Црнојевића и краља Николе у томе што су кости краља Николе, након 70-так година у туђини, сахрањене у црногорску земљу уз највеће државне почести. Кости Ђурђа Црнојевића труну негдје незнано у њему непријатељској земљи.

Уз то, краљ Никола се бавио књижевним радом, а био је познат и као врстан оратор. Разумљиво, и времена у којима су владали и живјели била су различита по много чему. Боље речено, мало слична.

С обзиром на тему овог рада, сматрамо да је потребно осврнути се (не упуштајући се у дубљу историјску и економско-финансијску прошлост, континуитета ради) на претке (на претходнике) краља Николе. Боље речено, шта су претходници оставили као проблеме краљу Николи, а шта као драгоцену и квали-

¹⁰ Види, Бранко Павићевић, *Сиварање црногорске државе*, Рад, Београд, 1955, 123, 124, 406.

тетно непроцјенљиву основицу (оставштину) са које је краљ Никола започео своју владавину.

Треба имати у виду да се у Црној Гори, све до данас, наглашено његује култ предака, што није случај код неких других народа. О том култу академик Дејан Медаковић (члан САНУ), каже да се код Црногораца „... не губе лако преци као код нас где се људи једва сећају двије, највише три генерације уназад. Зато сам се увек дивео Црногорцима који памте сваког свог претка, мисле на њега, равнају се према њему, поносе се или стиде због њега. Према њима ми смо права беда”.¹¹

Претходници краља Николе (од владике Данила, 1697-1735), Саве, Василија, Шћепана Малог, владика Петра I и Петра II и књаза Данила, оставили су непроцјенљиву оставштину на плану: остваривања црногорске аутономије – почев од краја XVI вијека, па кроз XVII, XVIII – до средине XIX вијека, до када су створили кроз изузетно тешке услове и још теже и крваве борбе са многоструку надмоћним и суровим непријатељима (понајвише са Турском) темеље за коначно међународно правно признање самосталности и независности Црне Горе. То ће признање услиједити 18 година после смрти књаза Данила на Берлинском конгресу 1878, а после Карловачког мира 1699. када је Венеција истиснула Турке из Старе Црне Горе, турска управна власт се више није обнављала на тој територији; успоставили су међународне везе са Млlecима, Русијом, Аустро-Угарском, Француском, Енглеском;¹² постигли су непроцјенљиве резултате у организовању државе, њених институција и установа, суда, војске и полиције; у развијању унутрашњег тржишта и робно-новчаних односа који су били један од главних друштвено-економских фактора који су довели до растакања, па доцније и до рушења локалне и племенске изолованости и сепаратистичких отпора, и свега што је из њих произлазило. А дјеловали су, и као такви, као спољна али и као рушилачка снага племенске изолованости, и довели до учвршћивања јавних државних институција чији је процес оформљавања, такође, текао споро, од почетних, у рудименталном стању – до правих облика државне власти, па и до имовинске диференцијације.¹³

Претходници краља Николе пружали су све учесталије и жилавије отпоре турској власти, примитивној, бахатој и фанатизованој турској солдатески и осиним турским пашама. Прво у почетној административној јединици у систему

¹¹ Види, акад. Дејан Медаковић, *Не губе се њако лако преци (Ефемерис IV)*, Политика, 16. јул 1993, Београд, 15.

¹² Види, Душан Вуксан, *Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку, 1723-1883*, Записи, књ. XV, 1936, 321.

¹³ Види, Бранко Павићевић, *Ibidem*, 323.

турске власти (од када се Црна Гора одржава као етничка и вјерска цјелина, а доцније и политички-војно територијална од друге половине XVII вијека) – па до великих војних побједа какве су биле оне на Мартинићима, Крусима, Царевом лазу, Граховцу.

Те су побједе снажно одјекнуле по Европи, скренуле пажњу европским силама да је Црна Гора стварно организована војна снага и „држава” која не признаје турско сизеренство. А од Круса Турци се привикавају да Црну Гору, у суштини, не сматрају територијом у саставу турског царства (али не и формално).

Претходници краља Николе допринијели су кроз увођење и наплату пореза, тог значајног финансијско-економског инструмента, да и он снажно послужи за учвршћење јавних државних институција и државне власти и, такође, растакању локалног и племенског сепаратизма. Озакоњење, увођење и наплата пореза од 1833. значајан је догађај не само са финансијско-билансног становишта за државну касу, већ је он приморао, до тада, самосвојне Црногорце, навикле да не плаћају дажбине Турцима – да схвате да, сада, морају да их плаћају својој држави (Петар I уводи порезе, али не успијева да их наплаћује), и то не добровољно – већ под силом закона и санкцијама за неплаћање. А то значи, да су од тада Црногорци постали поданици државе Црне Горе, да је, сада, над њима Господар и држава са законима, судовима и полицијом за извршење. То је било значајно достигнуће у утемељењу црногорске државне власти. Истина, наплата пореза и других дажбина није ишла лако, па је примјењивана, понекад, и сурова војна сила (случај са Кучима, Пиперима, Бјелопавлићима, Црмницом, па и другима).

Становништво племена Кучи било је „навикло” да не плаћа порез Турцима, па су сматрали да не треба да га плаћају ни Црној Гори и књазу Данилу. Уз то, кучки главари бојали су се, не без разлога, турске освете, јер су им турски гарнизони у Подгорици и Скадру (а и они у Беранама), били јако близу. Поред тога, Кучи су одржавали „добре односе” са Турцима због зависности од турских пазара у ова два турска града. Књаз Данило организује два похода на Куче (средином 1855. и други средином 1856), са казним одредом од 6.000 војника. Књажеву експедицију предводио је војвода Мирко (књажев брат), који је добио од књаза Данила наређење „да се закоље и дијете у колијевци”. А војвода Мирко је, баш тако, и поступио.¹⁴

Тада је у Кучима побијено око 250 особа, куће попаљене, стока плијењена. Права и сурова одмазда и похара. Прави злочин без обзира на повод, и у коме је, можда, могло бити кажњено неколико кучких главара који су и главни кривци за неплаћање пореза и шуровање са Турцима, а не народ. О том погрому војвода Марко Миљанов каже: „Не бише поштеђена ни дјеца у колијевке, без раз-

¹⁴ Ibidem, 400.

лике је ли мушко али женско, јер је сваки ита да му га други не уграби, и зато медаљу али крст добије, а њега без поштења остави. Тако и старци и болесници, па и да се нијесу могли дић од старости али болести, бише посјечени и главе им понешене на мјесто, ђе треба да се број не заборави; али је било рома, или слијепа, кљаста, глува, нијема, одвојника који се не мијешају с чељадима, но се зову губавци, и од тије је неке нож и сабља посјекла тога пута”.¹⁵

Жестока акција у Кучима (али и прије тога у Бјелопавлићима 1854. или она у Пиперима, иако не тако сурове), показала је, на дјелу, да држава више не трпи непослушност грађана, непоштовање закона, неплаћање пореза, или неодазивање за случај непријатељског напада на границе Црне Горе и недоласка на зборно војничко мјесто. Послије повлачења одреда војводе Мирка из Куча, повратили су се они који су побјегли пред Мирковом војском и почели, сада, да се свете (пале куће и плијене стоку) онима који су изјавили лојалност Црној Гори и књазу Данилу.¹⁶

И увођење дације („царине” или „ђумрука”) од стране претходника краља Николе (почев од Петра I на рибу и руј) било је – не само са финансијског гледишта – привредни догађај. Наиме, увођењем дације у привредни живот земље, Црна Гора постаје „независно” и јединствено привредно подручје, што до тада није било, већ се утапало у аустријско и турско привредно Приморје и било изложено конкуренцији и експлоатацији трговаца и роба тих земаља. Домаће тржиште је, до тада, било без заштите од иноземаца. Тај финансијски инструмент био је значајан фактор за учвршћење јавне државне власти и њених органа. Али и као нужан приход државном буџету, као и у развијању унутрашњег тржишта. Истина, за контролу и заштиту домаћег тржишта недостајао је сопствени новац, па су иностране валуте (новац аустријски и турски – претежно) циркулисале у Црној Гори, а да она над тим није имала увида и контроле.

У периоду владавине претходника краља Николе десила су се три значајна историјска догађаја (поред успостављања веза с Русијом), који су снажно потпомогли да Црна Гора, коначно, добије међународноправно признање као независна држава (1878), а то су: званично, међудржавно разграничење с Аустријом 1841. и разграничење са Турском 1859. године (послије побједи на Граховцу над турском војском 1858). Разграничењем је Турска, осим знатног територијалног проширења (Грахово, дио Бањана, Дробњака, Куча, Васојевића, Рудина, Жупе Никшићке, Тужине, Липова и Додоша), ипак прећутно признала самосталност Црне Горе. То важи и за Аустрију. Први пут у њеној историји јасно су, међудржавним споразу-

¹⁵ Војвода Марко Миљанов, *Друѓа њохара Куча*, у књ. „Сјај легенди”, библиотека „Луча”, Титоград, 1966, 312.

¹⁶ Види, Бранко Павићевић, *Ibidem*, 401.

мом, утврђене границе Црне Горе. И више од тога, јер тиме Црна Гора улази у међународну заједницу као политички, а не само као географски појам, и то са потписом великих европских сила и саме Турске.¹⁷ Али ни такав догађај још увијек не значи међународноправно признање ни од европских сила – ни од Турске.

А трећи догађај који је битно допринио надолазећем међународноправном признању независности Црне Горе био је напад Омер-паше Латаса на Црну Гору 1852. Са војно-политичког гледишта тај је напад био изузетно тежак, опаснији чак и од оног Ћуприлић-везира (1714). Тада су Црна Гора а и млади књаз Данило били на великим мукама и искушењу. Међутим, у овом војном сукобу сада ратују двије државе, а не побуњени народ унутар турског царства, како се обично до тада и званично то карактерисало. „Црна Гора је овдје по први пут ратујућа снага, као ратујућа држава”.¹⁸

И укидање крвне освете и увођење смртне казне за тај деликт – било је, такође, на курсу јачања државних органа власти.

Претходници краља Николе дали су огроман допринос стварању државних јавних органа у Црној Гори – преко закона и одлука којима су ударени темељи државе Црне Горе, не само оружјем и војним побједама, већ и законском регулативом – почев од Правитељства суда Црногорског и Брдског из 1798. (Кулука), који постаје Правитељствујући Сенат Црногорски и Брдски; па Законик Обшчи Црногорски и Брдски; установљење Гвардије и перјаника, стварање локалних органа власти (капетаније – као територијално-административне јединице државне власти), установљење тзв. „крстосне војске” из 1853; Законик књаза Данила, и други законски акти.

Иако су турске паше више пута жестоко нападале на малу Црну Гору, испољивши сваки пут окрутност у убијању, рушењу и пљачки, набијању на колац, дерању коже са живих људи (случај са никшићким и морачким кнезовима), силовању („развртању наших жена и кћери”) – ни у Отоманском царству не „цвјетају руже” још од Карловачког мира 1699, од када отпочиње процес њеног протјеривања из Европе и слабљења Турске (нарочито кроз XVIII, XIX и почетак XX вијека). Узрочника је за то било више: војни порази у сударима с Аустријом, Русијом, Венецијом, доцније са Француском, Енглеском, Италијом и ослободилачким покретима у Европи и Азији; криза економских темеља државе; процес раслојавања војно-феудалне структуре; велика задуженост и финансијски дефицит земље; корупција и подмићивање – били су општа појава у турском царству. Све заоштрене појаве читлучења и распада тимарско-спахијског система, претварање бирократско-феудалног система у анархију и великопосједнички поредак, итд.

¹⁷ Види, *Ibidem*, 411.

¹⁸ Види, *Ibidem*, 411.

Па ипак, Турска је, и поред тога, била велики и опасни непријатељ за малу и сиромашну Црну Гору све до турске капитулације 1918.

Међутим на другој страни, са слабљењем Турске нарастају претензије великих европских сила да се Турска истјера коначно из Европе; у том правцу потпомажу се устанци и испољавају све отвореније претензије на дјелове дробећег турског царства, да се приграбе, а понајприје оне на Балкану. Свака европска сила имала је своје планове и интересе у том смислу, нарочито од Пожаревачког мира 1917.

Претходници краља Николе сачували су не само етничко (национално) јединство Црногораца, већ су и спасли Црну Гору од исламизације и покатоличења. Турци су, као што је познато, запосјели све градове приликом освајања осим Цетиња, започели насељавање у равнице, а Црногорце потиснули у сурови, безводни крш испод и око Ловћена.

У скоро два вијека одвијао се процес исламизације Црне Горе, постепено али упорно. Међу Црногорцима јављају се потурице (већ 1570. у Бокову, Добрском Селу, на Цетињу...). Подижу се џамије на Цетињу, Ободу, Ђеклићима, на Виру и другим мјестима, према тврдњи Нићифора Дучића. Због те опасности у нарастању услиједило је „Бадње вече”. То се, ипак, није десило само у тој „једној-јединој ноћи”, већ је то био процес разрачуна, ипак дужи – између, на жалост, крвне браће и комшија на вјерској основи. И то је, иако трагичан, показатељ да су се на такав начин Црногорци одупирали турском потчињавању, однорођивању, превођењу у муслиманску вјеру, понајприје поједина племена, а током наредних стољећа и читав црногорски народ. Према томе, то није био геноцидни акт како га неки желе оквалитиковати, већ очајнички спасилачки отпор агресији каоја је пријетила тоталним уништењем. Међутим, тај отпор и његова организованост нијесу текли ни лако ни брзо, ни без осцилација и жестоких отпора унутар и између црногорских племена. Наиме, због очувања својих имовинских повластица и привилегија, многи племенски главари постају турски сарадници, придворице или прелазе у ислам. А сељаци, ратнички елеменат, потпада под све теже намете домаћих и турских главара, што изазива све чешће и жешће оружане отпоре, прво група, а потом и племена. Али Турци и подмићују, уносе смутње, пријете и сурово кажњавају.

На чело тих незадовољника и ратника ставља се Црногорска митрополија, чији углед у народу почиње нагло да расте. Под утицајем Митрополије – Црногорци ратују против Турске у млетачко-турском рату (Кипарском) 1570 – 1573, у Кандијском 1645 – 1669, у Морејском 1684 – 1690, на страни Млетака. „У морејском рату Црногорци започињу борбу за свргавање турске власти и 1688. године јавно и ... званично збацују власт султана”.¹⁹

¹⁹ Види, др Бранислав Ђурђев, *Ibidem*, 119.

Турци су настојали да на чело Црногорске митрополије дође њима прилежан владика. То су радили и код Пећке патријаршије, гдје су, на жалост, и успијевали. То исто раде и Млечани, који такође покушавају довести свога човјека ради ширења свог и државног и вјерског утицаја у дубину Црне Горе. И Аустрија ради то исто преко гувернадуре Радоњића. Доласком владике Данила на чело Црногорске митрополије, па све до краља Николе, покушаји те врсте су пропадали (па и за краћих прекида владавине породице Петровић – Његош, односно за времена владике Пламенца и Шћепана Малог). Ранији положај црногорске православне цркве прије владике Данила, тј. за времена шеснаесторице владика из разних племена – није био исти, као доцније, у доба Петровић – Његош.

Треба имати у виду и то да је Црногорска митрополија, након укидања Пећке патријаршије 1766, била независна од Српске цркве. Петар I је завладичен 1784. у Карловцима, а не у Пећи. Па ипак, Цетињска митрополија се ослањала, у почетку, на турску власт у Црној Гори. „Кроз читав XVI вијек није запажен никакав озбиљнији покрет Црногораца против турске власти, док се с друге стране код сусједних брђанских и сјеверноарбанашких племена опажају знатни покрети отпора”.²⁰ Митрополија се доцније окреће против турске власти не само због угрожености православне вјере, већ и због угрожености и њених имовинских посједа и интереса. Према томе, Црна Гора се осамостаљује тек од друге половине XVII вијека, од када се одржава и као територијална цјелина (истина, минијатурна), и као национално-етничка и као вјерска цјелина, захваљујући не само Цетињској митрополији, већ и институцији Црногорског збора, који се помиње већ од 1500. године. „Збор је одиграо крупну улогу у окрупљавању и политичком уједињењу Црногораца”.²¹

Доласком на чело Црногорске митрополије владика из куће Петровић – Његош тај утицај је све већи. Владика Данило (1697–1735) отпочиње организованији отпор Турцима, отпочиње везе са Русијом на курсу православља и борбе против Турака – што је Русији одговарало. Добија се новчана помоћ, иако мала, али драгоцјена и више него потребна. Добија се и наклоност руског императора, што је било од огромног политичког значаја. Од тада Црна Гора није више сама. Тај курс слиједе, са мање или више успјеха, и владике Сава, Василије, Петар I, Петар II, књаз Данило и краљ Никола, и сви траже ослонац и помоћ од Русије.

Доласком на чело Цетињске митрополије владике Петра I (у народу „Свети Петар Цетињски”, 1782–1830) отпочиње процес борбе за државност Црне Горе, али оне не успијева и да га заврши. Тај надасве умни човјек, храбри вјерски,

²⁰ Бранко Павићевић, *Ibidem*, 26.

²¹ *Ibidem*, 28.

политички и војни предводник и старјешина, далековиди државник, визионар и стратег, законодавац (творац првог црногорског „Устава” – законик Опшћи Црногорски и Брдски), човјек од кога почиње нова историја Црне Горе, јер он покушава да уведе законитост, сузбије крвну освету, уједини завађена племена, скрши племенски сепаратизам – аутономију која је била друштвена основа, уводи порезе да преко њих смањи колико-толико и финансијску зависност Црна Горе од иностране помоћи. Тада се бирају и први органи јавне власти (Правитељство Суда Црногорског и Брдског као судско-извршних органа). Истина, држава непризната не само извана, него и изнутра. Уз то, Митрополија је црквена – а не државна власт (боље речено, „црквено-државна” власт).

Петар I оставља аманет наследици Петру II „моли се богу и држи се Русије”. Руска помоћ, иако мала, била је драгоцену. Рекли бисмо, да је била чак и спасоносна за Црну Гору у многим тешким приликама. Поготово, била је пресудна у годинама глади, суше, епидемија и након крвавих и великих погибија и разарања у обрачуна са турским пашама, без обзира на то што је била недовољна, нередовна, условљавана, обустављана, па опет додјељивана и увећавана

Петар II (1831–1851) владика, Господар Црне Горе, пјесник и филозоф – долази на ту дужност у седамнаестој години живота, последије смрти Петра I, на бази његовог тестамена. Он се не служи апелима, молбама и клетвама као Петар I (истина, и Петар I је понекад кажњавао). Владика Раде, како се у народу зове, не дијели власт са племенским главарима, већ влада апсолутистички. Он је у том погледу неприкосновен. Он укида гувернардуство, поставља племенске капетане по свом избору, формира оружани одред („Гвардију” од 400 људи и перјанике) за извршење његових одлука, заводи и убира порез и друге дажбине на бази закона, војном принудом кажњава непослушне, оснива штампарију и отвара – прву школу, гради путеве и утврде на границама, споразумијева се с Аустријом о црногорско-аустријској граници, споразумом са босанско-херцеговачким Али-пашом Ризванбеговићем успоставља мир. Владика Раде, као уосталом и његови претходници, био је штедљив владар, неки кажу чак и шкрт. Након смрти оставио је 195.000 рубаља „да се нађе злу не требало”, за набавку жита, праха и олова (тај је новац потицао од: руске владе, од продаје драгоцијених предмета што их је лично добијао од европских владара и поштовалаца, од „продаје”, тешка срца, дијела црногорске територије и манастира Стањевићи приликом разграничења с Аустријом 1841, од наплате пореза и дажбина, прихода од црквених имања, прилога и др.²²

Након смрти „оптуживан је” владика Раде да је велики дио новца, тестаментом намијенио као поклон својим родитељима, сестрама и другој родбини. Међутим, тај дио тестамена књаз Данило није извршио, па су та средства, по одлуци

²² Види, акад. Обрен Благојевић, *Ibidem*, 110

Сената и књаза Данила, депонована у Петроградску банку, да се нађу у случају пријеке потребе. И поред тога што је био шкрт у трошењу државног новца, владика Раде није био шкрт кад је требало, у интересу Црне Горе, поткупљивати поједине турске старјешине за одређене му услуге, као и на подмићивање, чак, и појединих руских функционера и племенских главара за учињене му услуге.

Владика Раде није много ратовао. Настојао је да очува мир на границама. Па ипак, изводио је два неуспјела напада на Подгорицу (1831), изгубио Лесендро и Врађину на Скадарском језеру, водио борбе за Грахово (1836) и на Боровој глави. Владика Раде лично предводи казнени одред од 3.000 људи на Цеклин и Црмницу ради сламања побуне и кажњавања неких црмничких главара за шуровање са Турцима. Он тада пали куће коловођа, кажњава и затвара (а затвор се налазио у једној од просторија Манастира, у тзв. „Гувернадурици“) и стријеља преступнике пред Влашком црквом на Цетињу.

Са књазом Данилом прекида се владавина владика и започиње одвајање духовне од свјетовне власти. Књаз Данило је налиједио од својих претходника већ организоване државне институције власти (Сенат као највиши орган власти, Гвардију, перјанике, локалну власт – капетане, порез, царине и друге дажбине, примање руске субвенције, судове), успостављене унутрашње пазаре, разграничење с Аустријом и др.

Књаз Данило није желио да ма са ким дијели власт. По природи пријек, плаховит, енергичан и одлучан, често је доносио одлуке „на мах“, недовољно осмишљене и исхитрене, па су као такве изазивале штетне посљедице. Противници су га, због тих особина, називали „манити Зеко“. Против себе имао је на почетку доста отпора, али их је сламао енергичном али и грубом оружаном силом, какав је био онај случај са Кучима („похара Куча“) и други. Доста Црногораца који су му се замјерили морали су да бјеже ван Црне Горе „главом без обзира“ (Ђорђије, Крсто и Вуко Петровић – Његош, па чак и Милорад Медаковић, бивши лични секретар Књажев, браћа Бошковићи и многи други).

Законом из 1855. године и војним реформама књаз Данило је учврстио власт и био неограничени апсолутиста. У том смислу господарио је и државним новцем, трошио га доста комотно као свој, за разлику од владика, што је одговарало његовом самодржављу и примитивном управљању финансијама. Увео је 1853. неколико пореских класа, али и доста високе пореске стопе, које су се доцније због висине морале смањивати. Поред руске субвенције добијао је и субвенцију од Наполеона III. И Аустрија је, понекад, слала помоћ (на примјер, последије Омер-пашиног напада на Црну Гору у храни и новцу). И Србија је једно вријеме додјеливала помоћ Црној Гори (субвенција од 1.000 златника, али је обустављена 1857). Руска помоћ је била ипак најиздашнија.

За вријеме књаза Данила било је и доста злоупотребе власти. То је попримило озбиљне размјере, па је Књаз морао оштро интервенисати. У познатој про-

кламацији из 1855. поводом донијетог Закона, он упозорава све главаре и функционере (од сенатора, војвода, капетана – до сеоских кнезова) да ће оштро кажњавати злоупотребу власти, па каже: „... неки немају ни образа ни поштења, јербо онај, који нема душе, нема ни части, ни никаквог поштења. Него чујте, цијели мој народе: по данас забрањујем свакојему капетану, сенату и перјанику да никакав више не смије глобе узимати ... јербо слушајте ви капетани: не може народ мени давати један данак, а вама други ... срце ми се на комаде цијепа на ваша гадна поступања и дјела”. Велика је невоља натјерала књаза Данила да за већину својих капетана каже „да су гори од Турака”. Према томе, злоупотреба власти за вријеме владавине књаза Данила била је извор богаћења и одлика апарата државне власти.²³

Најкритичнији период за вријеме владавине књаза Данила био је напад Омер-паше Латаса. Књаз је тада био у великим искушењима.

Повремено у породици (ужој и широј) куће Петровић -Његош, међусобни односи и слога нијесу били на потребној висини владарске куће, а све због борбе за власт која је била вишеструко примамљива, јер је поред угледа у друштву, главарских титула и власти – доносила мноштво привилегија и могућности богаћења (случајеви сукоба Петра Томова – брата владике Рада са књазом Данилом, Ђорђија Петровића и књаза Данила, који је због тога сукоба морао да емигрира а кућа му буде демолирана. Или, како пише краљ Никола писмо руском цару Николи II, образлажући неслагање да се његов рођак војвода Божа Петровић именује за гувернера Крита: „Извјесне жене чланови моје фамилије ... жена мога рођака и мојега ађутанта Блажа Петровића, брата Божа Петровића ... благодарећи подстицању секретара Легације (руска Легација на Цетињу – пр. Д. Ђ.) који се је са њом опријатељио и који је кљукао идејама противним мојем гледишту ... Привучена је и још једна жена, много важнија госпођа Ђуша, жена Божова, која има једно недовршено васпитање ... и заједнички основни зачетак тзв. 'руске партије',”²⁴

Владари из куће Петровић – Његош имали су, мање-више, скоро сви, и горких „часова” у односима са Русијом, и поред моралне подршке, новчане, дипломатске, материјалне помоћи у храни и оружју, упућивање у Црну Гору стручњака одређених профила помоћ цркви и друге врсте подршке.

На тражење Петра I да Руси буду покровитељи над Црном Гором (државно покровитељство) 1798. године, поновљено више пута, цар Павле I и Александар I нијесу прихватили те понуде. Због тога се Петар I окреће Француској. То је

²³ Види, Душан Вуксан, *Књаз Данило – четвртина година владе*, Записи, књ. XVI, 1936, 333-334.

²⁴ Краљ Никола, *Политички сѝиси*, ИШРО Обод, Цетиње, 1989, 292.

разљутило Русе, па су чак затражили од црногорских главара да се смијени Петар I. То тражи и Св. синод Руске православне цркве. Међутим, Црногорско правитељство на те захтјеве одговара 1804. да Црногорци више воле „с мачем у руци умријети него и једној сили предати се”. Доцније су ти неспоразуми изглађени. Или, и поред тога што су Црногорци три пута улазили у Боку и што је дошло до проглашења присаједињења Боке Црној Гори у Доброти 1813, и када је формирана привремена „влада” на челу са Петром I, Руси су, и поред тога, дали сагласност да се Бока преда у власт Аустрији, што је у Црној Гори одjekнуло, као и у Боки, и болно и разочаравајуће. И владика Раде је имао тешкоћа у односима са Русима. Боље речено, за његове владавине „статус Црне Горе добијао је све више карактеристике протекторатског односа према Русима”.²⁵

А књаз Данило је био јако разочаран у односу на Русију, како смо већ навели, држањем руског делегата на Париској конференцији 1855, па Руси због тога планирају његово збацивање с пријестола.

И књаз Никола је имао доста тешкоћа у усклађивању своје унутрашње и спољне политике с интересима Русије на Балкану, посебно у Црној Гори. Послије прекршеног обећања краља Николе послије афере са новцем аустријских држављана у црногорској пошти да се неће више задуживати, а наставио је да се задужује, руски цар Александар III га више није хтио примити до своје смрти. Војном конвенцијом из 1910, црногорска војска је, практично, потчињена руском генералштабу (а у скадарској операцији и доцније и српској Врховној команди). И коначно, Руси се већ од Балканског рата полако окрећу у политици према Србији као важнијем савезнику на Балкану – у односу на Црну Гору. У току Првог свјетског рата Русија је прва од савезника ускратила новчану помоћ Црној Гори, односно краљу Николи у егзилу. Русија је дала и сагласност, ради својих интереса према Турској, да Аустрија анектира Босну и Херцеговину.

Руси, такође, нијесу подржали краља Николу да одржи заузети Скадар. Русима није била по вољи ни Монетарна конвенција из 1911. између Црне Горе и Аустрије (тј. реципрочна циркулација црногорског новца на аустријској територији а аустријског на црногорској), јер је Русија и у томе видјела даље освајање црногорског тржишта и стварање привредних позиција Аустрије у Црној Гори. Руска сумњицења настављена су и у току Првог свјетског рата.

²⁵ Бранко Павићевић, *Ibidem*, 198.

II ДИО

Владавина књаза и краља Николе

Након смрти књаза Данила – на црногорски пријесто долази други свјетовни господар Црне Горе, Никола Петровић – Његош који ће владати, са годинама у егзилу, пуних 58 година.

Из предходног излагања, може се закључити, да су му предходници оставили значајне резултате и непроцјењиву основу са које је започео своју владавину. Али и проблеме, што је и разумљиво ако се имају у виду вријеме и околности (унутрашње и у окружењу) у којима су владали. А та непроцјењива историјска, реална основица, сажето речено, састојала се у следећем:

Предходници књаза Николе оставили су му наслеђе: висок углед и ауторитет куће Петровић-Његош код Црногораца, а и у Европи; оформљену, иако међународно-правно, још непризнату, државу са свим атрибутима једне самосталне државе (највишим законодавним и управним органима власти); организованом судством; војском („Гвардијом”, перјаницима, „крстоносном војском”); ликвидарном крвном осветом (том „рак-раном” дотадашњег црногорског друштва); уведеним порезима, царинама, таксама и другим дажбинама успостављеним међународним везама (са Русијом, Млетачком Републиком, Аустријом, Француском, Енглеском, Србијом); обезбјеђењем сталне руске субвенције и повремене помоћи с успостављеним унутрашњим тржиштем и робно-новчаним односима (иако још увијек у рудименталном стању); оставили су, уговорима, утврђене тадашње границе Црне Горе (с Аустријом и Турском); очували етничко и вјерско јединство Црногораца пред опасношћу од исламизације и покатоличења; измирили и ујединили завађена и сепаратистички настројена црногорска племена; извојевали неколико великих побједа над Турцима и тиме доказали Европи да су независна иако непризната држава; да не признају турско сизеренство и тако приказали Црну Гору земљом слободара, ратника високих ратничких и етничких вриједности; дали примјер другима поробљеним југословенским народима како се треба и може освајати слобода и независност; основали штампарију и штампали књиге; отворили прву школу; створили од Цетиња државни, војни, вјерски и слободарски пулсар који ће све више постајати симболом и препознатљивошћу Црне Горе и Црногораца који ће чак постати синоним за Црногорце, када би изговарали ријеч Цетиње – мислили су на Црну Гору, или када су изговарали – Црна Гора – мислили су на Цетиње.

Претходници краља Николе (посебно црногорске владике: Данило, Петар I и Петар II), учинили су Црногорску митрополију не само високо угледном вјерском институцијом, већ и центром и организатором ослободилачке борбе Црногораца. Ако је у почетку била једини организатор борбе против Турака и је-

дини организатор прве власти у Црној Гори (истина, још увијек црквене власти са примјесамa и свјетовне), и држава Црна Гора могла је бити формирана само преко традиционалног митрополитског ауторитета. Та друштвено-политичко-војно-вјерска симбиоза била је могућа зато што су и саме црногорске владике биле симбиоза свега тога, а уз то Цетињски манастир и најбогатији субјект у тадашњој Црној Гори, подржаван и од тада најбогатијих (претежно његушких) трговаца – зеленаша. Доцније, тај ће трговачко-зеленашки слој бити много више привредно оперативнији од саме Митрополије и захтијеваће своју „свјетовну власт”, која ће и преовладати, а Црногорска митрополија престати да буде политички центар.²⁶

Значајна је и законодавна оставштина претходника књаза Николе.

Међутим, претходници су оставили, у наслеђе, књазу Николи и енормно сиромаштво, привредно заосталу и саобраћајно неповезану земљу, са пуно ратне сирочади, ратних инвалида и попаљених села након борби са турским пашама и њиховим насртајима на Црну Гору (1852, 1858).

Претходници су оставили у наследство књазу Николи и међународно правно непризнату Црну Гору, окружену са два опасна непријатеља (Турску у раслојавању, али за Црну Гору и те како опасну и Аустро-Угарску са све отворенијим претензијама на посидење турских територија на Балкану након њеног протјеривања из Европе, па и црногорских).

Књазу Николи остало је у задатак да ослободи неослобођене дјелове Црне Горе (Црногорско приморје, Подгорицу, Никшић, Колашин, Пљевља, Бијело Поље, Беране, Рожаје, Плав) и доведе Црну Гору – до међународно правног признања. Без сумње, и тај „пакет” неповољног наслеђа – за књаза Николу – није био ни мали ни лак за успјешно рјешавање.

Незахвално је упуштати се у оцјену чији су „задаци”, услови и расположива средства лакши и бољи – претходника или књаза Николе. Једно је сигурно: сви су они били у претешким временским, материјалним, политичким, међународним и другим условима. Утолико је веће и драгоцјеније све што су оставили у наслеђе, а његове личности и дијела достојна за историјско памћење и вредновање њихових потомака.

Међутим, то не значи одустајање од даљег научног трагања и научног вредновања, па и превредновања неких, до сада, изречених судова и научних оцјена, а све на бази историјске грађе и новооткривених докумената, па и краља Николе.

²⁶ Види, Др Томица Никчевић, *Политичке сторује у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку*, 1958. Народна књига, Цетиње, 184-185.

Већ на самом почетку владања, књаз Никола се сусрео са великим материјално-финансијским тешкоћама. То стање илустративно показује молба коју књаз Никола упућује француском цару Наполеону III, за помоћ, у којој се, између осталог, каже: „Сире, велика је наша сиромаштина; ми немамо жита, ми немамо новца, нити икаквих других средстава да би смо га могли набавити. Турска, једном њеном скорашњом одлуком, коју ништа у погледу нашег понашања није проузроковало, затворила не је у нашим брдима и тиме повећала нашу несрећу”.²⁷

Књаз Никола се обраћа за помоћ и кнезу Михаилу Обреновићу, молећи да српска влада и он допусте пресељење неколико стотина породица у Србију јер „хиљадама налази се породица које ће ма куда у свијет поћи морати да само од глади не помру”,²⁸ а све о трошку Србије.

Исељавање је попримило велике размјере и одвијало се све до 1912. Само у периоду 1879-1892. године, из Црне Горе се иселило 22.298 породица, а у печалбу (по Европи и САД) пошло је 25.888 младих људи. На дан 1. маја 1912. године у земљи је било 41.805 војника, а у иностранству 11.354 младића, а то значи ратника. Аустрија је поспјешивала та исељавања кроз олако давање потребних докумената за пролаз и излазак са њене територије, јер се тиме озбиљно слабила одбрамбена снага Црне Горе.²⁹

Исељавање Црногораца и одлазак у печалбу било је болно и тешко и за оне који одлазе и за оне који их прате са сузама и драматичним призорима при растанку. У Никшићу су звонила црквена звона „на мртвачку” при сваком таквом испраћају.³⁰ И не без разлога, јер ће многи од њих оставити своје кости по америчким рудокопима, или ће им се замести родбински траг по Србији, Русији, па и Турској. Многи од њих ће похитати да се, на позив краља Николе, нађу на ратиштима око Скадра, у Балканском и Првом свјетском рату и ту, погинути, а да се са родбином не састану. Неки ће од њих завршити у морским дубинама (потапање повратника испред Медова), итд.

Књаз Никола, притиснут сушним годинама и честим епидемијама, обраћа се чак и султану Абдулу Хамиду за разумијевање привредне ситуације у Црној Гори. „Ове године, усљед веома слабе жетве, велики број Црногораца био је приморан да емигрира у друге земље”...³¹ јер Црна Гора није у стању да их исхрани. То стање се, каже књаз Никола, може ублажити исушењем Скадарског

²⁷ Краљ Никола, *Политички списи*, ИШРО – Обод, Цетиње, 1989,23.

²⁸ Ibidem, 21.

²⁹ Види, Др Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Београд, 1962, 418.

³⁰ Из листа „Народна мисао”, бр. 29, Никшић, 1907. Наводи Вељка Шакотића у књ. *Никшић у књажевци (краљевци) Црној Гори*, 21.

³¹ Краљ Никола, Ibidem, 256-257.

језера, па предлаже султану да се договоре о ослобађању „сталних поплава воде Скадарског језера”.

Књаз Никола упућује молбу и руском министру Горчакову да дозволе, такође, пресељење црногорских породица у Русији, о њеном трошку („...ако би им та земља даровала и нужнији трошак за пресељење...”) ³², као и да ослободе дио новца који је Петар II предао руском Правитељству „на сохрањење”, да би, у крајњој нужди са њим притекао у помоћ „мом народу”, како стоји у тој молби, са потписом: „понизни слуга Николај књаз Црногорски”. (1/13. 9 1861).

Краљ Никола упућује молбу и књазу Милану Обреновићу „да се продужи давање од 10.000 дуката за мјесец и од зајма вашег уступи Црној Гори 50.000 дуката”. ³³

Црна Гора, из тог периода, била је сељачка, пољопривредна земља, у којој је доминирала пољопривреда, а унутар ње сточарство, које је сељаку и највише давало прихода. Природни ресурси били су, релативно, оскудни, и то како они у земљи, тако и ресурси биосфере (вода, плодно земљиште, биљни и животињски свијет). А ни други природни услови овог подручја, нијесу били изричито повољни (клима, распоред водених токова и падавина, и други).

Уз то, изразита заосталост села и оскудан финансијски капитал, који је био и један од лимитирајућих фактора бржег привредног развоја. Наглашено је био сиромашан тзв. „фиксни капитал” (стручно знање). Тада је, лако је разумјети зашто је привредни и општи развој Црне Горе (до Берлинског конгреса 1878) био, ако не сасвим стагнантан, а оно знатно успорен, па ће тек од тада до 1914. доћи до позитивнијих и активнијих привредних токова. ³⁴

Чак, и након значајног територијалног проширења и добијања плодног пољопривредног земљишта у Скадарском базену, Бјелопавлићима, Никшићу, Колашину, Васојевићима, око Бара, Улциња и других мјеста – Црна Гора није могла да подмири своје потребе у житу (мали посјед, примитиван начин обраде, и честе суше и други узрочници).

Ни, доцније (од 1878), код релативно великих посједа (књаза и краља Николе, његових рођака и блиских сарадника – главара, посједа манастира и цркава, богатијих сељака – око 5-10% цјелокупне обрадиве површине), стање није било боље. Чак штавише, они су кочили развој пољопривреде, и на њима су се (нарочито у брдско-планинском дијелу), највише задржали феудални земљишни од-

³² Ibidem, 20.

³³ Ibidem, 153-154.

³⁴ Драгиша Ђоковић, *Привреда Цетиња 1918-1941*, у књ. Цетиње 1482-1982, ЦАНУ и СО Цетиње 1994, 251-253.

носи.³⁵ Сељак је морао куповати жито, а продавао је: стоку, кожу, вуну, млијечне производе и др. Понуда је била већа од потражње ових производа, па су они били јефтини, а индустријска (увозна) роба, потребна сељаку – скупља, тако да је дискрепанца између ових цијена била знатна.

Сељак се задуживао не само ради набавке жита и других потреба, већ и због све већег одласка у печалбу (Америку и друге крајеве), па је требало набавити одговарајућа документа и возне карте (такође скупџи). Он се задуживао код богатих трговаца – зеленаша и главара, јер није било банака. Трговина је бивала све развијенија са повезивањем унутрашњих пазара и могућности извоза, па су се тако развијали робно-новчани односи. Уз то су се умножавале привилегије дијела главарског слоја, олако (зеленашко) богаћање преко високих (најчешће енормних) камата, од унапријед залагања жита (још зеленог) од стране сељака („вађевина“) и од залагања имања и кућа. Вађевина се, најприје, појављивала у виду продаје жира на почек (у суштини, прикривен облик зеленашења).

Истина, држава је настојала (али не и успијевала) да сузбије „вађевину“ (зеленашење), али је убрзо и држава постала монополиста код набавке (увоза) жита и присилно и приоритетно наплаћивала дугове за купљено (на вересију) жито – од сељака. Нијесу били ријетки случајеви и да држава продаје сељакову земљу, која му је била од државе поклоњена, ради наплате дугова.

Умножавала се државна администрација, нарастале потребе војске, Двора. Трошкови су расли брже од прихода.

Црна Гора до 1878. године није имала ни градских насеља, осим Цетиња и Ријеке Црнојевића, па, разумљиво, ни већих трговачких центара, што је њено становништво приморало да се оријентише на инострана тржишта (пограничне градове: Котор, Подгорицу, Никшић, Скадар, Рисан). Та су тржишта често затварана због поремећаја у односима Црне Горе са тим земљама. Инострано тржиште и трговци – увозници експлоатисали су црногорског потрошача преко разлике у цијенама и набијаљу високих цијена и камата на купљену робу и сем кредите – датих сељаку. А црногорску државну касу (државу) – за скупе административно-посредничке услуге аустријских власти.

Трговина је преко ширења робно-новчаних односа и тржишта постала једна од најзначајнијих привредних грана (дјелатности) у Црној Гори, а трговачки капитал најразвијенији облик капитала и један од битних фактора формирања банкарског и, доцније, индустријског капитала. Од акумулације трговачког капитала (домаћег и страног), формирано је, у првој деценији овог вијека, неко-

³⁵ Види, Др Жарко Булајић, *Азрарни односи у Црној Гори (1878-1912)*, Истор. институт НР Црне Горе, Титоград, 1959, 268.

лико банкарских кућа и мањих индустријских погона, а јављају се и ортаклуци и прва акционарска друштва.

Ко се, тада, бавио трговином у Црној Гори? Поред зеленаша и трговаца, трговином су се бавили људи блиски Двору, књажеви блиски рођаци, војводе, капетани, попови. На примјер, Перо Томов (брат владике Рада) био је велики трговац, зеленаш и богат човјек. И много похлепан на богаћење. На томе је уздигао своју друштвену позицију и углед – потпомогнут и тиме што је био владичин брат. Због зеленашења, био је јако омрзнут у народу. У похлепи за новцем и богаћењем, није се устегао ни да продаје жито које је упућивано црногорском народу као помоћ Русије и да дио новца – стрпа у свој цеп! Трговао је и са сољу. И велики војвода Марко, отац Краљев, био је, колико храбар ратник и командант, толико и усмјерен ка богаћењу (и он је трговао са сољу, односно био закупца соли за Црну Гору). И Станко Стијепов Петровић био је, за оне прилике, богат човјек. Поп Кусовац (период књаза Данила) због трговине често одлази у Цариград. Трговином су се бавили: поп Ђока Мијушковић, пом Миња Радоњић, поп Јован Челебић, поп Ђуро Мартиновић и многи други. „Све свјештеничке куће у Црној Гори, онога доба биле су, по правилу, имућне”, каже Бранко Павићевић.³⁶ А Валтазар Богишић: „уосталом главарска кућа не може бити посве сиромашна, јер већ главарство доноси са собом неке користи”.³⁷ И црква је давала новац за зајам и убирала зеленашку добит. Чак је и владика Петар I позајмљивао црквени новац уз зеленашку камату („пара на – пару”). И држава се бавила зеленашењем; давала је жито на вађевину које је долазило из иностранства као помоћ народу: радник зидар на градилишту „Царев мост” у Никшићу добијао је четири килограма „фурметина” (кукуруза) за рад „од зрака – до мрака”.³⁸

Трговином су се бавили и: војводе Марко Миљанов, Михаило Нишин Вучићић, сердар Јоле Пилетић, С. Пекић и многи други главари и владини чиновници. Они су, уз одобрење са Цетиња, прегонили, преко Таре, и по сто волова, иако је трајала забрана из санитарних разлога. Неки од њих ослобођени су и плаћања царине, што за друге трговце није важило.³⁹

Послије Берлинског конгреса и релативно дужег периода мира, уз увећање државне територије новоослобођеним крајевима – долази до привредне активности, тако да је већ крајем XIX вијека, у Црној Гори, био прилично развијен

³⁶ Види, Бранко Павићевић, *Стиварање Црногорске државе*, Рад, Београд, 1955, 266.

³⁷ Валтазар Богишић, *Записи*, XII, књ. XXI, 1939, 76.

³⁸ Види, Др Мирчета Ђуровић, *Основни облици зеленашког кайићала у Црној Гори*, *Записи*, бр. 2, Цетиње, 1953, 447.

³⁹ Види, Др Ђоко Пејовић, *Полијтика Црне Горе у Зајарју и Горњем Полимљу 1878-1912*. Титоград, 152-153.

трговачки капитал. У новоослобођеним крајевима (нарочито у Подгорици и Никшићу, Улцињу, Бару...), затечени су доста развијени занати и трговина. Тада долази до интензивне градње путева између градова, до отварања нових пазара и дућана и, с изласком на море – отварање могућности ширих веза са свијетом. Долази до издвајања група, релативно крупних трговаца, који се баве и извозом – увозом. Све више продире и инострани капитал (понајвише италијански: Монопол дувана, жељезничка пруга Бар-Вирпазар, барско пристаниште, пловидба на Скадарском језеру и др.).

Држава подиже и јавне објекте (на Цетињу, у Подгорици, Бару, Никшићу...), развија птт – мрежу и поштански саобраћај, стимулише улагања у пољопривреду, подиже нова градска насеља (Маркова варош у Подгорици, Никшић, Даниловград). Модернизује и војску, судство, школство...

На другој страни, све су већи спољнотрговински дебаланси и буџетски дефицити, па држава намеће све веће обавезе (порез, кулук) које ситни и средњи сељак све теже подноси. Излаз траже бјежање у печалбу.

Насупрот том процесу – убрзано се увећава број богатих људи – главара и трговаца, попут војводе Лазара Сочице (који је раније био сиромаш, па се доцније обогатио и имао, 1900. године: имаће од 1505 рала земље, 1100 брава, 164 говеди, 68 коња, 42 свиње, 10 млинова, 5 ваљаоница, велики број кошница пчела, акције у више банака, ефектни новац, итд...). И краљ Никола је био богат Црногорац (имао је очевину у Његушима, неколико кућа на Цетињу и имаће, у Никшићу – дворац и имаће, у Ријечи Црнојевића, дворац у Подгорици, кућу и имаће на Ловћену; у Бару (Тополица), у Улцињу, Спужу, пилану у Видровану (крај Никшића), забране у Моракову и Дуги никшићкој, забран Биоградска гора (Колашин) и Требјеса (Никшић), акције у више банака и предузећа (Монопол дувана и пивара „Оногшт”), краљевску апанажу за себе и чланове куће која је, од почетних 6.000 дуката годишње (28.000 фиорина у злату и плата чланова двора) – нарасла, послије проглашења краљевине, до полумилионског износа, или 500.000 круна (тј. краљу 360.000, а члановима 140.000 круна). Како се увећавао број чланова двора – тако су нарастали и трошкови око издржавања двора. Око 11% свих буџетских издатака одлазило је на издржавање двора. А то је била, за дефицитни црногорски буџет, поприлично висока ставка. Краљ Никола, његова мајка, звана Нана, више министара и главара – давали су чак позајмице државној благајни у више наврата, уз профитну стопу и до 10% (о чему ће бити више ријечи у одјељку – Зајмови Црне Горе).

Поред Лазара Сочице и краља Николе, богати људи у Црној Гори били су још: Велики војвода Мирко (отац краљев), војвода Божо Петровић, сенатори Новица и Ђуро Церовић, војвода Машо Врбица, војвода Миљан Вуков, поп Ђока Мијушковић (синоним трговца позајмљивача новца уз зеленашку камату, за

кога постоји анегдота: „А што кукаш кукавице тужна – кад нијеси попу Ђоки дужна”, наводи др Мирчета Ђуровић).

Војвода Петар Вукотић (гаст краљев) имао је преко 470 рала земље (у Чеву, Зети, Никшићу, Праги, Бару). Њему је краљ Никола даровао само у никшићком пољу 118 рала земље, а у Праги 220 рала. И војвода Гавро Вуковић имао је велике комплексе земље – око 435 рала у речинској капетанији; па рођаци краља Николе: Марко, Шако, Божо – имали су велике комплексе земље у Брезовику (Никшић), Мушовини, Сливљу ... И они су земљу, углавном, добили на поклон од Краља – рођака, или јефтиним откупом војничких дјелова и напуштене земље исељених муслимана. И војвода М. Вучинић је био врло богат човјек. Поред великих површина земље, имао је млине, ваљаонице, крда стоке и другу имовину и новац.

На другој страни, имамо и јако сиромашних бивших, ражалованих или „заобиђених” главара и команданата, као што су: „... јуначки војвода Пеко Павловић (који је уистину био сиромаш) ... имао је у 1878. години 120 фиорина плате (а послужитељ Манастира цетињског, имао је 200), а у 1879. укида му се и то и даје земља. Војвода Богдан Зимоњић имао је 1878. такође 120 фиорина, а у 1879. укида му се и то.⁴⁰

Велики посједници обрадивог земљишта, шума, риболова, млинова, стада стоке, пчела, новца, били су и манастири и Црногорска митрополија: манастир Острог имао је 302 рала, Морача 428, Пива 1092, Подмалинско 282, Добрило-вина 190, Цетињски манастир 95, Ждребаоник и други сакрални објекти.⁴¹

Манастири и Митрополија били су моћан економски фактор у Црној Гори (најбогатији са обрадивим и другим земљиштем, новцем и новчаним приходима). И манастири су давали новац на зајам уз велике, задуго, зеленашке камате, које су, доцније, сведене на законске.

Уз вјерски утицај и предводничку улогу у ослободилачкој борби, значајно ојачана економска основа омогућавали су Црногорској митрополији, уз лични ауторитет владика из куће Петровића – Његоша, да постепено оформљује и државну власт и органе (истина, још увијек црквено-државне), да доноси одлуке „законске снаге”, да води преговоре с Млещима, Аустријом, Русијом, Француском и другим партнерима. Као таква, она се одупирала сваком потчињавању. Они чак не поштују ни захтјеве и вољу руског Св. синода, када тражи да се смијени владика Петар I, са свих функција.

⁴⁰ Душан Вуксан, *Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку*, 1723-1883, Записи, књ. XVI, св. I, 1936, 17.

⁴¹ Види, Др Жарко Булајић, *Ibidem*, 223, 236, 237.

За Црногорску митрополију не може се рећи да је била милитантна, као ни њено свјештенство, иако је била предводник и организатор ослободилачке борбе Црногораца, све до књаза Данила.

То је период испреплетености разних, често дивергентних процеса и све већег заостравања друштвено-економских односа и још присутних феудалних односа (све веће имовинске диференцијације између нарастања слоја богатих трговаца, зеленаша и дијела главара, а на другој страни све веће пауперизације села и сељака, релативног богатог Двора и сиромашне и од иностране помоћи зависне Државе).

То је и период развоја грађанског слоја (градског становништва) састављеног од ситних занатлија, чиновника, ситних трговаца. А развој тржишта био је услов за продирање, постепено али и упорно, капиталистичких друштвено-економских односа и у производњу. Према томе, развој робно-новчаних односа и ширење тржишта, формирање трговачког капитала у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека – капитализам се „смјестио” у производњу, рад и „живот” Црногораца. Међутим, свеукупна заосталост производних снага и црногорског друштва у цјелини – били су снажан унутрашњи фактор успоравања бржег и квалитетнијег привредног развоја Црне Горе до 1916. године. Томе су, обилно, доприносили и спољни фактори (конфронтирање интереса великих сила на Балкану, па, донекле, и у Црној Гори; ратови који су, коначно, зауставили све до тада позитивне процесе; затим зависности, условљавање иностране помоћи; ограничени суверенитет Црне Горе одредбама Берлинског конгреса (из 1878) и Војном конвенцијом са Русијом (из 1910).

Експанзија Аустрије ка југу и југоистоку (Балкану) ушла је у другој половини XIX вијека у нову фазу.

Запосиједањем јадранске обале од Трста до Спича (близу Бара), Аустрија је створила и флоту и тако постала и поморска сила. А њени дугорочнији стратегијски циљеви били су – продирање дубље ка југоистоку. На том путу „сметале” су јој Србија и Црна Гора. Анексија Босне и Херцеговине била је само једна фаза тог плана. И Италија је имала сличан колонијални програм према Балкану. Албанија је била у сфери интереса и Аустрије и Италије. И Русија је поодавно исказала свој интерес на Балкану. Да би парирала намјерама Аустрије, Русија склапа са Црном Гором војну конвенцију 1910. године, од када је црногорска војска, практично, како је већ речено потчињена руском генералштабу и одузето јој право самосталне акције. Према томе, и руску помоћ треба посматрати кроз ту призму.⁴²

⁴² Види, Др Михаило Војводић, *Скадарска криза 1913*, Београд, 1970, 15. и 16. и Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије*, Титоград, 1960, Историјски институт НР Црне Горе, 207.

„Због тога је спољна политика Црне Горе у доба Његоша била потпуно зависна и подређена руској званичној спољној политици”.⁴³ Док је Петар I покушавао да нађе ослонац и на другој страни, након смањеног руског интереса за Црну Гору, „... то Његошу није било могуће. Додуше, и он је једном приликом изразио мишљење да му тешко падају интриге 'петроградске ћуди', али му никад није пошло за руком да поведе спољну политику независно од руске званичне политике”.⁴⁴

На Конгресу у Берлину 1878. године границе Црне Горе одређивала је, у суштини, Аустрија – уз подршку Енглеске и Њемачке. Одлукама Берлинског конгреса, Црној Гори се одузимају Билећа и Гацко, а заузврат додјељују Плав и Гусиње. Турска се враћа у Улцињ и Динош. Црној Гори се додјељују Подгорица, Спуж, Жабљак и Колашин. Бар са нешто обале остаје Црној Гори, а Спич са тврђавом Хај-Нехај, припада Аустрији. Иако је на овај начин била „продубљена са сваке стране, Црна Гора је у континенталном дијелу добила, како-тако уобличена, док је у приморју тешко осакаћена”.⁴⁵

Према тим одлукама, Црна Гора не може имати ни ратне бродове, ни ратну заставу на мору. Барска лука је затворена за ратне бродове свих држава (читај: за руске бродове). Између Скадарског језера и обале не смију се подизати утврђења. Црној Гори је наложено да прихвати поморско законодавство које је важило у Далмацији, тј. у Аустрији. А Аустрија ће обезбјеђивати конзуларну заштиту црногорској трговачкој флоти. Уз то, да се Црна Гора и Аустрија „споразумију” око изградње пута и жељезничке пруге преко црногорске територије (кроз Црногорско приморје у правцу Скадра; доцније ће Аустрија тражити да гради пут кроз Црну Гору, у правцу Херцеговине и Босне). Аустрија ће на тим путним линијама осигуравати да се комуникације одвијају слободно (што није ништа друго до контрола путника и роба на тим трасама). Још је одређено да Црна Гора преузме дио дуга који се односи на додијелене јој територије, итд.

Према томе, Црној Гори је призната државноправна самосталност, али је то била окрњена самосталност, која ће трајати до анексије Босне и Херцеговине. Ове одредбе и прилике асоцирају на прилике и последице Дејтона, са нешто измијењеним актерима, у другачијим околностима. Да ли и измијењеним намјерама и циљевима?

⁴³ Бранко Павићевић, *Ibidem*, 198.

⁴⁴ *Ibidem*, 198.

⁴⁵ Новак Ражнатовић, *Аусџиро-Уџарска и одлуке Берлинског конгреса о Црној Гори*, у књ. Стогодишњица црногорско-турског рата 1876-1878, ЦАНУ, Титоград, 1978, 262.

Оснивање банака и акционарских друштва

Црна Гора је била међу посљедњим европским државама које су основале прве банке и акционарска и индустријска друштва. Била је то и у погледу успостављања (емитовања) сопственог новца (перпера) – законског средства промета и плаћања. До краја постојања (1916, односно 1918), није оформила своју емисиону (народну) банку. До 1906. Црна Гора није имала ни монетарни суверенитет. Није имала цјеловит (заокружен) монетарно-кредитни систем, већ упрошћене финансијске системе (порески, царински и буџетски – до доношења Закона о буџету 1901, а први буџет који је усвојен у парламенту био је онај за 1908. годину, итд), и поред тога што су се на подручју Црне Горе јављале и биле у примјени бројне финансијске категорије, карактеристичне за развијеније, тадашње, државе у њеном окружењу (Аустрији, Италији, Турској), па и Србији.

У односу на друга јужнословенска подручја, банке у Црној Гори оснивају се тек почетком XX вијека. Прва основана банка била је Прва никшићка штедионица из 1901. године. Потом се оснива Прва зетска штедионица у Подгорици 1904. године, да би се јануара 1906. преименовала у Подгоричку банку. Слиједи Народна штедионица на Цетињу 1906; па Црногорска банка на Цетињу, такође, 1906; па Народна банка Књажевине Црне Горе 1909. у Бару (али није била емисиона) доцније (1913) пресељена њена централа на Цетиње, и шеста, Државна хипотекарна банка, на Цетињу – 1912. године.

Са оснивањем банака знатно се каснило, с обзиром на нарасле потребе ојачаног трговачког и зеленашког капитала, развој робно-новчаних односа, потребе становништва, привреде и државе.

Први заговорници оснивања банака били су трговци и власници зеленашког капитала. Изван трговаца и зеленаша, мало је било слободног капитала у народу да би се уложио у банке. „А банке се у Црној Гори јављају као негација зеленашког капитала који је био наглашено присутан у Црној Гори у том периоду и много омражен у народу. Он је био и главни облик позајмљивања и кредитирања, а власници су му били људи из главарског слоја, блиски Двору (сенатори, војводе, попови, капетани, трговци...)”.⁴⁶ Камате су биле зеленашке, а наплата дуга утјеривана је експресним судским пресудама и извршењима (пљенидба, продаја имовине у бесцјење).

Разлога за кашњење у оснивању банака има више, па наводимо, по нама, најважније: недостатак банкарског кадра; страх да се, у одсуству домаћег новца, Аустрија са својим новцем и банкама још више угнијезди и загосподари привредом Црне Горе; недостатак државног капитала да би држава могла осно-

⁴⁶ Др Мирчета Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Истор. инст. НР Црне Горе, Цетиње, 203.

вати емисиону банку и партиципирати у оснивању других банака чији су оснивачи тадашњи најбогатији трговци и зеленаши; превелика задуженост државне благајне; одуговлачење са оснивањем банака док се не стекну услови и могућност емисије сопственог новца, заложене шуме и монопол соли тако да се више није имало шта давати као гаранција, и други разлози.

Било је, истина, много раније покушаја да се оснује прва новчана институција. Био је то покушај са оснивањем Заложнице црногорске 1864. године на Цетињу. Најтеже је утврдити чија је била Заложница. Њу су основали војвода Мирко и књаз Никола „сопственим”, у суштини државним капиталом. Ово због тога, што све до 1868. није била раздвојена дворска, црквена и државна имовине. Уложени (оснивачки) капитал је био скроман (14.660 фиорина, од чега 12.368 улаже војвода Мирко, а 2.292 фиорина књаз Никола). Циљ основања Заложнице био је да се, уз остварење профита, чине позајмице одређеном кругу главара који западну у финансијске тешкоће (краткорочне позајмице), а као гаранцију зајмопримац је залагао: оружје, ордење, накит, токе и др. У ствари, Заложница је била ортачко друштво, а не банка. Обуставила је пословање 1870. године.

Након раздвајања дворске од државне имовине – вршене су мање финансијске реформе – сенатски Финансијски одбор (1868), па Управа за финансије (1874), па Министарство финансија (1879), финансијски капетани (пореска служба) 1885. и прва банка и Закон о буџету 1901. године. Све су то биле непотпуне реформе, иако су значиле одређене помаке и напор за уношење реда и законске регулативе у ову важну област.

Банке у Црној Гори пословале су, већина њих, непуних десет година (до 1916), изузев Црногорске банке, која је 1916. своје сједиште и пословање пренијела у Француску (а неке само пар година).

Наиме, Црна Гора је већ од 1911. године ступала, полако, у ратно стање (већ од познате Арбанашке буне) – на својим источним границама. Иза тога, одмах је наступила 1912. и 1913. ратна година, па борба на Брегалници (један одред црногорске војске) против Бугарске, дојучерашњег ратног савезника. А од Брегалнице до пуцња у Сарајеву, на Видовдан 1914, било је неколико мјесеци – када је Црна Гора ушла у Први свјетски рат, неспремна, од претходних ратних посљедица неопорављена, празне касе, застарјелог оружја, без материјалних резерви за дуже вођење рата.

Према ревији „Балкански рат”, Црна Гора је у рату против Турске и Бугарске (1912-1913) имала, међу својим савезницима, највише губитака, а нарочито у официрском кадру. У та два рата, Црна Гора је имала: мртвих 3.060 бораца и рањених 8.321 борца (од тога мртвих и рањених официра 331), или укупно мртвих и рањених 11.381 борца.⁴⁷

⁴⁷ Види, Миодраг Максимовић, *Црногорски љубици*, Побједа, 4. јан. 1998, 29.

Већ послје 1903. осјетила се промјена у држању Русије према књазу Николи, а од 1911, када је краљ Никола у Бечу произведен у чин аустријског пуковника, засјеђена је његова раније добијена руска маршалска палица. Од тада почињу да се умножавају сумње да краљ Никола потајно прелази на аустријску страну. Ту тезу ће обилато и, доцније, стално „озвучавати” Никола Пашић код савезника.

У све изразитијем хладном држању савезника, нарочито у току рата с Аустријом (од 1915. па до краја рата), према краљу Николи – Русија је заузимала, готово, прво мјесто. А то је био довољан знак за став других савезника – због чега ће (а и других околности) краљ Никола наилазити на све веће многоврсне тешкоће – које ће га, коначно, избацити из савезничког строја, без помоћи – напуштајући га дефинитивно без државе, трона, материјалних средстава. Србија прва прекида дипломатске односе са Црном Гором 15/28. XII 1918.

Брзо су заборављене заслуге Црне Горе и краља Николе. Заборављене су борбе: на Вучјем долу, Граховцу, Космачу, Троглаву, Дрини, Гласинцу, Вишеграду, Пиви, Мојковцу, Дуги никшићкој, Острошком кланцу, Метаљци, Билећи, Илином брду, Гату, Никшићу, Требишњици, Скадру, Застрму, Брагалници, Калиновику, Пећи, Ђаковици...⁴⁸

Такав и умире 1921. у егзилу.

Краљ Никола је донио Устав за Краљевину Црну Гору (1905) и увео система парламентарне (уставне) монархије, политичке странке и Устав Светог синода у Књажевини Црној Гори (1903); донио више закона, између осталих Општи имовински законик из 1888. (тзв. Богишићев законик), увео први новац – перпер. Након укидања Сената 1879. Црна Гора је, административно била подијељена на 10 нахија – округа са управником на челу 73 капетаније и Велики суд. Доцније (1903) смањен је број нахија на 5, а капетанија 56 – с капетаном на челу. Постојале су и општине са кметом, као нека врста локалне самоуправе, што оне нијесу биле, јер нијесу имале управне функције.

Зајмови и задужености Црне Горе за владавине Краља Николе

Црна Гора се доста непрорачунато задуживала у односу на могућност своје привреде и сервисирање дугова. Истина, било је тешких материјално-финансијских ситуација када се то морало радити (набавка оружја, „праха и олова” пред ратне опасности, због посљедица сушних и неродних година, епидемија и након ратних разарања), али је било и зајмова и трошења туђих пара, што је кварило односе са Русијом или доводило Црну Гору до међународне бламаже, па и

⁴⁸ Види, Др Никола Шкерковић, *Црна Гора у I свјетском рату*, Нова Европа, књ. XII, бр. 10-11, Загреб, 1926, 314.

пријетње окупирањем дијела црногорске територије, као компензација за неовлашћено узурпиран, потрошен и невраћен туђи новац.

Наиме, кршећи међународни поштанско-упутнички споразум, Црна Гора је (1900. године) незаконито узимала новац са пошта (новчане иностране дознаке) у износу од 600.000 фиорина, који је пошта требало да, доставља власницима којима је и био намијењен (углавном аустријским држављанима по линији међународног платног промета). Умјесто њима, он је одлазио у црногорску државну касу и потрошен. А како је државна каса била празна и дугорочно дефицитарна, тај новац није могла вратити, а ни пошта. Аустрија је на то оштро реаговала, запријетивши да ће као компензацију за тај новац – окупирати дио црногорске територије. А европска штампа је о томе брујала и згражавала се над тим поступком црногорске поште и државе. Запријеђено је да ће Црна Гора бити избачена из Међународног поштанског савеза. Доведена у незавидан положај, Црна Гора је, тада, закључила понижавајући уговор, по коме ће Аустрија сама убирати црногорску дацију до намирења износа од 600.000 фиорина.⁴⁹

Ширењем државне територије, потребе су се увећавале, а новчаних средстава из домаћих извора није било довољно за: изградњу путева и повезивање црногорских градова; подизање нових градских насеља, јавних објеката (двораца, мостова, школа, болница и сакралних објеката итд.), за унапређење привреде; осавремењивање државног апарата, судства, војске; за подизање јавних државних објеката и других потреба. Због тога су узимани кредити од: приватника, банака и банкарских конзорција, а послерије 1878. и од појединих држава (нпр. зајам од Државне банке Русије 1879. у износу од 900.000 рубаља, од Кредитне банке у Трсту 1879. у износу од 25.530 фиорина, од појединаца (Мандела, Морпурго); код Лендер банке у Бечу од милион фиорина 1881. итд. Већ 1882. године Црна Гора је дуговала 2,2 милиона фиорина, а то је знатан износ у односу на њене могућности сервисирања (отплате) дугова. Било је ситуација да се доспјеле транше кредита (након више протеста) нијесу могле отплатити, па је тада књаз Никола позајмљивао држави (Црној Гори) своја средства, уз камату (и до 10 одсто интереса), за отплату тих транши (случај кредита са Морпургом из Трста – када је Књаз својим личним новцем исплатио 110.000 фиорина, а јуна 1886. и Лендер банци – Беч износ од 64.027 фиорина). Или, кад је краљ Никола дао позајмицу Држави да би се могао отпремити одред војника на фронт против Бугарске у износу од 50.000 перпера. Државна каса је дуговала Књазу 1886. године 77.745 фиорина.⁵⁰ Државна (празна) каса је, такође, позајм-

⁴⁹ Види, *Мемоари Гавра Вуковића*, Обод – Цетиње и Побједа – Титоград, 1985, 197. (књ. 3) и Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије*, 236.

⁵⁰ Види, Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије*, 209-214.

љивала новац и од појединих главара, појединаца, па чак и од иностраних дипломатских представништава (у три случаја од руског посланства на Цетињу у 1885. години по 6.000 и 7.000), а од Нише Ивановића, управника телеграфа, два пута – 5.000 и 2.914,60 фиорина. Такође, и од војвода: Радоњића (1.223 ф.), Пламенца (1.000 ф.), Маша Врбице, итд.⁵¹

Узимање кредита се перманентно настављало, па се често дешавало да су кредити узимани да би се отплатио претходни (или дио њега). Узимани су и доцније од књаза Николе (позајмљено је од њега 1888. г. 243.000 фиорина). Само према књазу Николи, државна каса је дуговала 1889. године преко 260.000 фиорина. Како се ни плате службеника (за 3 мјесеца) нијесу могле исплаћивати, затражен је и добијен зајам од Цариградске банке у Паризу у износу од 300 фиорина (600.000 франака), тј. таман толико колико је државна каса дуговала књазу Николи. У ствари, овај зајам је и закључен ради одуживања према књазу Николи. Прибјегавано је и одлагању доспјелих дугова, али се не посустаје у тражењу нових зајмова.⁵² Русија је ријешила да санира црногорску државну касу и тиме отклони претјерани утицај финансијских институција из Аустрије, а Црну Гору чвршће веже за себе.

У готово безнадежној финансијској ситуацији, дошла је помоћ од Русије. У 1889. Црна Гора је већ дуговала преко 2 милиона фиорина. Русије је санирајући, донекле, привремено, црногорску државну касу, затражила од књаза Николе да се више не задужује и да се учини напор да се из сопствених извора финансирају неопходне државне потребе. Он је то обећао, али је обећање убрзо и прекршено. Поново тражи зајам од Беча и Париза, Милана, Трста, Загреба, Ријеке, па и од султана у Цариграду, који му одобрава зајам од 100.000 фиорина (1892).⁵³ Овим новим задуживањем, мимо обећања, књаз Никола је довео у кризу односе с Русијом и пао у немилост (не и први пут) код руског цара, Александра III, који га до своје смрти није хтио више примити. Доцније ће, залагањем његове кћерке велике књегинје Милице, Русија поново давати кредите преко министра финансија (1900. г. 2 милиона франака), уз услов да се кредит отплаћује одбијањем рата од руске субвенције која, скоро сва, одлази на те отплате.⁵⁴

На почетку XX вијека, дугови Црне Горе досежу близу 4,5 милиона фиорина (10 милиона круна, а круна је уведена у Црној Гори 1901. г. умјесто, до тада, циркулирајућег фиорина у њеном платном промету).

⁵¹ Ibidem, 214.

⁵² Ibidem, 216.

⁵³ Ibidem, 198, 199, 220.

⁵⁴ Види, Др Мирчета Ђуровић, Ibidem, 236. и 237.

Као гаранцију, Црна Гора при узимању кредита залаже своје шуме, царине, таксе, монопол соли. И то ју је онемогућавало да раније оснује банку, да емитује сопствени новац, да се развије већа привредна активност (оснује више производних погона и предузећа).

Активност у погледу даљег задуживања се наставља и у првим деценијама XX вијека, док је на другој страни спољнотрговински биланс перманентно пасиван, државна каса перманентно у дефициту, руска субвенција све мања, порези и друге дажбине релативно високи и не могу да надомјесте буџетски дефицит; село све задуженије и у немогућности да враћа зајмове и плаћа дажбине држави.

Тако је Црна Гора падала у све тежу финансијску кризу, нарочито од 1893. до 1905. У појединим годинама, то стање је било крајње незавидно и тешко. Црна Гора је у том периоду (1906. и даље) највише дуговала Аустрији (1.657.192,20 круна), књазу Николи и фондовима (362.153,42 круне), па Русији и Италији (из остварене добити од инвестиционих улагања италијанског капитала у Црну Гору, у Монопол дувана, Луку и пругу Бар – Вирпазар и још нека улагања – отплаћивани су ануитети из чисте добити тих предузећа). У овом периоду, Црна Гора узима краткорочне мјеничне, тзв. „летеће” кредите од домаћих банака.

У 1909. години Црна Гора доноси Закон о државном зајму, да би се имало покриће парламента за даље тражење зајмова. На бази тог Закона, закључује се Лондонски зајам (1909) у износу од 5,190.000 перпера (216.250 фунти стерлинга), као дугорочни зајам. „Он је, у извјесном погледу, представљао прекретницу у политици јавних кредита Црне Горе... Ово је први пут да је више од половине зајмова издвојено за унутрашњу изградњу земље... Лондонски зајам је омогућио да се црногорске финансије еманципују од аустријских кредита и тешких услова које су они доносили”.⁵⁵ Црна Гора је остварила тај зајам емитовањем петостотних државних облигација на лондонској берзи. Емисиони курс зајма износио је 97%.

Црна Гора 1912. године први пут расписује унутрашњи зајам (као принудни, у ствари – ратни зајам), у висини од 2 милиона перпера – на бази Закона о издавању благајничких упутница. У финансијским тешкоћама, Црна Гора је прибјегла и штампању бонова, узима позајмице и од Црногорске банке, трага за новим зајмовима, који се све теже добијају. На другој страни, увећавају се протести због неблаговременог враћања раније узетих кредита.

Усложена финансијска ситуација Црне Горе (њен перманентни билансни дефицит) ублажавана је исељеничким дознакама Црногораца на раду у САД, зајмовима и од црногорских банака, које су оне, опет, добијале у иностранству (од

⁵⁵ Види, Ibidem 254-258.

оснивања до 1912. сса 8 милиона перпера добиле су од иностранства Црногорска, Никшићка и Подгоричка банка), затим од субвенција, до извоза, од пореза, царина, такса, од прихода манастира, прихода од установа, државне имовине, неких радионица, расадника, лука, од казни, зајмова, монопола соли и др.

На другој страни – структура буџета Црне Горе се стално погоршавала, јер се брже повећавала расходна од приходне стране. А у расходној страни буџета поједине ставке, као на примјер издаци на издржавање двора, учествовали су неоправдано високо (око 11% свих буџетских расхода). Расту издаци на државну администрацију...⁵⁶

„Руска субвенција Црној Гори, значајнију улогу у финансијском систему Црне Горе, добија тек од времена Петра II, тачније од 1873. године, од када је помоћ повећана и углавном је била редовна”.⁵⁷

Међутим, њен значај доцније (од Берлинског конгреса па све до 1902) опада, јер су знатно увећани унутрашњи приходи. Од почетка XX вијека она се поново увећава, тако да 1911. године износи око 2 милиона перпера, или око половине буџетских расхода Црне Горе за ту годину. Међутим, њена структура није била повољна, јер је већ почетком XX вијека око двије трећине субвенција одлазило на потребе војске, а новац намијењен војсци није улазио у буџет. Ипак, то је била велика помоћ за буџет, јер се тиме буџет растерећивао и могао усмјерити у друге сврхе.⁵⁸

Каснило се и са доношењем Закона о буџету (донесен је тек 1901), а први буџет на бази Закона донешен је, у парламенту, 1908.

Црногорски финансијски систем

Црногорске финансије треба, као и друге, посматрати интердисциплинарно у сложеној црногорској стварности, и то по фазама временског остваривања. Сваки систем, па, разумљиво, и систем финансија – као укупност међусобно повезаних, промјенљивих елемената и категорија, које се налазе у интеракцији. Поготово што финансијски систем није прост, већ јако сложен систем, састављен од мноштва подсистема, од којих се неки могу, чак, третирати и као „систем (нпр. порески систем, буџетски систем, банкарски, монетарно-кредитни, царински, систем такса итд.).

⁵⁶ Види, *Ibidem*, 294.

⁵⁷ *Ibidem*, 205.

⁵⁸ *Ibidem*, 206.

Црногорски финансијски систем до краја 1915. године није успио да се оформи као цјеловит финансијски систем. Разлога за то има више (о којима ће доцније бити више ријечи). На овом мјесту истичемо следеће:

Друштвено-економски систем Црне Горе мијењао се – у односу на своје окружење и у односу на унутрашње нарасле потребе – споро. Још спорије се мијењала његова структура. И промјене које су се вршиле – нијесу биле динамично „развојне” већ, рекло би се, „пузајуће”, изузев неколико деценија последице стицања међународноправне независности (1878), када је и даље била, дијелом, окрњена (ограничена) независност, према појединим клаузулама тог конгреса – (диктатом европских сила) – до 1908. г. (када је, након анексије Босне и Херцеговине, укинут чл. 29. одредаба Берлинског конгреса – односно модификован).

Уз то, треба имати у виду материјално-финансијску зависност, у знатном степену, Црне Горе од Русије, и њену политику спрам Црне Горе.

Ако се томе додају енормно сиромаштво, крајње заостала привреда, недостатак стручних кадрова, сталан (перманентан) дефицит спољнотрговински и буџетски – довољан су разлог за наведену успореност свих процеса, па и у области финансија. Читав друштвено-економски систем био је и структурно упрошћен (са три нивоа: Краљ и влада, нахије и племенски капетани (капетаније) – који су били власт. А трговци, све до почетка XX в. једини „динамични привредници”.

Свему овоме треба додати стално, отворено или прикривено, вођење економског рата против Црне Горе – од стране Аустрије, да се и не говори о турском понашању у том погледу (било преко повремених затварања пазара у Котору, Рису, Подгорици, Никшићу, Скадру, било преко завођења ембарга или увођења разних ограничења при извозу-увозу црногорских роба и промета путника, саобраћаја, а Котор је био, задуго, једини „прозор у свијет” за Црногорце. Економски рат се одвијао и преко освојености црногорског тржишта робама и новцем Аустрије и грубом експлоатацијом преко разлика у цијенама, високим таксама за услуге административне, пословне и друге у Котору или ван њега, итд.

Овом, свему, треба додати незаокружен правни систем све до доношења Устава 1905. г. (а за њега, и на бази њега, природно, требало је да се формирају финансијски систем, финансијски закони и други правно-финансијски акти). Истина, законодавна активност знатно је повећана од 1900. године, када су донешени доста бројни правни акти (простор не дозвољава да их овдје наводимо, сем: Закона о државном зајму; Закона о буџету; Закона о државном новцу; Закона о осигуравајућим друштвима; Закона о повластицама (концесијама), царинама, порезима, монополу, емисији перпера итд. Томе треба додати склапање монетарне конвенције (и поштанске за платни промет) с Аустријом.

Па ипак, све се то дешавало, углавном, у десетак година (прва деценија и по XX вијека), а то је кратак временски период да би се озбиљније могао развити,

стабилизovati и у пракси успјешно примјењивати тако сложен систем, као што је финансијски систем (поготово у тадашњим црногорским условима).

Још су два важна елемента недостајала – да би се финансијски систем Црне Горе, за времена владавине краља Николе, могао назвати „системом”, а то су: недостатак сопственог новца и сопствене емисионе банке – све до 1906. када Црна Гора емитује свој први новац – перпер, али емисиону установу није оснивала. И други важан елемент мјерења степена државне независности је, за сваку државу – монетарни суверенитет. А Црна Гора ни њега није имала све до искивања (емисије) перпера од стране Министарства финансија Црне Горе. Дискутабилно је да ли и послје тога, све до нестанка црногорске државе (1916-1918. године), с обзиром на њену финансијску нестабилност, несамосталност и релативну зависност од спољнег фактора.

Са завршетком Другог свјетског рата, монетарни суверенитет држава, у односу на онај у XIX и првој половини XX вијека, битно се мијења. Наиме, са оснивањем ММФ, Свјетске банке, Европске монетарне уније и успостављањем заједничке европске валуте „ЕВРО”, државе-чланице су пренијеле велики дио свог монетарног, па и државног суверенитета, на регионалне организације, па и на организације Уједињених Нација. Чак је било и идеја да се у оквиру ЕУ формира нека врста европске „економске владе”, која би се појавила као противтежа и коректив неприкосновеној Централној европској банци.

Међутим, Енглеска, која је оснивач Европске Уније, још увијек се не одриче свог монетарног суверенитета (владавине система фунте стерлинга у својој земљи) и, за сада, не улази у зону и систем валуте „ЕВРО”. Ни САД се не одричу система (суверенитета) долара. Ни Јапан. Па ипак, мишљења смо да ће са све већом глобализацијом и интеграционим процесима и у Европи и у свијету – опадати значај монетарног суверенитета какав је био раније.

И црногорски министар финансија Филип Јерговић – образлажући Закон о новцу 1910. године – објашњава разлоге због којих је усвојен златни монометализам и истиче да је „... искивање новца знак државног суверенитета”.

Црна Гора није имала, рекли смо, монетарну стабилност и монетани суверенитет, јер у недостатку сопственог новца, тог важног универзалног и „везног сидра” у економији, није могла да контролише и усмјерава количину новца у оптицу на свом привредном и државном подручју, па према томе ни да води успјешну монетарно-кредитну и развојну политику (чак ни краткорочно). На подручју Црне Горе циркулисало је више врста новца страних држава (аустријска круна, руска рубља, талијанска лира, српски динар, француски франак, турски новац итд.) чији се размјенски (валутни) однос формирао ван Црне Горе, тако да Црна Гора на те односе није могла утицати, а колебање курсева тих валута – и те како се одражавао (углавном) негативно на црногорску привреду и размјенски укупни валутни однос са иностранством.

Црна Гора није располагала ни државним (сталним) девизним резервама.

Без сопственог новца, држава не може да се бави политиком стабилних цијена, ни да утиче на њихово формирање. Исказивање књиговодствених (вриједносних) биланса морало се прерачунавати уз знатне тешкоће и уз велике несигурности. Јављају се и тешкоће у наплати пореза и других дажбина (у вријеме Петра I порез се понекад плаћао чак и кукурузом и стоком, јер није било у сељаку новца).

Земља која не емитује свој новац – одриче се значајних извора прихода до емисије новца. А штампање новца без одговарајућег девизног покрића (било у злату, страном конвертабилном новцу или сигурним извозним могућностима, приливу на бази међународних услуга, исељеничких дознака, штедње грађана и др.) – велики је економски ризик са вишеструким посљедицама (прије свих инфлаторних). Преко националног новца се препознаје стабилност сваке националне привреде. Са стабилним новцем се препознаје чак и стабилност живљења у тој земљи (стандард).

Познато је да се емисионе банке (централне банке) старају о стабилности домаће валуте (њене куповне моћи, стабилног валутног курса), о стабилним цијенама, о потребној количини новца у оптицају, о надзору и контроли над пословним банкама, о ликвидности привреде, о формирању каматних стопа (есконтне и друге), посредују испред државе у односима са иностранством, чувају девизне резерве и тако даље.

С обзиром на то да Црна Гора није имала емисиону банку – изостале су све наведене функције, а са тиме су „произвођене” негативне посљедице за црногорску привреду, државу, банке, становништво. (Немогућност уредног сервисирања дугова, неспремност иностраног капитала да у такву земљу и привреду инвестира, да је већи одлив новца у иностранство него прилив из иностранства итд.).

Трансфер иностраног капитала који је почео да, опрезно, пристиже у Црну Гору (претежно талијански), као и онај од зајмова, није улаган у подизање нових производних предузећа и погона који би пословали профитабилно и из којих би се капацитета остваривала производња, претежно, усмјерена на извоз, чиме би се стварала основа за репродукцију страног капитала и за формирање виших стопа економског раста у Црној Гори. Тај капитал је улаган, претежно, у непроизводну потрошњу, на издржавање Двора (честе светковине, женидбе, удаје, параде), на војску, изградњу путева, јавних објеката (двораца, путовања у иностранство, набавку жита и сл.). Мањи дио и у Монопол дувана и још неке производне погоне, пругу Бар – Вирпазар, луку Бар и др.).

Према реченом, Црна Гора није имала цјеловит, изграђен финансијски (монетарни) систем – један од темељних дјелова економског система сваке земље. Према томе, нијесу, поред емисионе банке, биле формиране и друге небанкарске финансијске организације (инвестициони фондови, берзе, штедно-кредитне задруге, безготовинско плаћање).

Са закашњењем су, разумљиво, формирана и акционарска друштва у Црној Гори, али ипак прије успостављања сопственог новца. То значи да су формирана од капитала израженог у страном новцу. Акционарска друштва су (иако одавно постоје у Европи) модерни организационо-правни облици мобилизације новчаних средстава и концентрације капитала у различитим облицима привредне дјелатности. То је начин да се дође до капитала који не треба враћати, али и да се од њега остварује већи приход него од камате; не угрожава читаву имовину власника; даје шансу свком појединцу „да се окуша”. Кроз акционарска друштва се врши „демократски” карактер расподјеле профита (добити).

Почетком XX вијека и у Црној Гори основани су први облици индустријских и банкарских акционарских друштава (у другој половини XIX вијека јавило се неколико трговачких друштава ортачког карактера – изградња „Локанде” на Цетињу и др.).

Оснивање акционарских друштава у привреди каква је била црногорска – доказ је да је морао „проговорити језик” економије и тржишта и у њој. (Пивара „Оногошт” и „Требјеса” у Никшићу, Прва никшићка штедионица, Прва зетска штедионица, никшићка штампарија, паробродарско друштво на Скадарском језеру итд.). Доцније су се умножавала – док их рат није зауставио и поништио.

Указаћемо и на још један аспект ограничења суверенитета Црне Горе до Берлинског конгреса 1878. Наиме, и до тада је Црна Гора посједовала један аспект државности преко уговорне способности да као држава закључује међународне правне и приватноправне уговоре са другим државама и иностраним партнерима, правним и физичким субјектима – без да тражи сагласност од ма ког органа државне власти изван Црне Горе. Истина, њен уговорни капацитет није био потпун, јер се ови уговори и акти, строго узевши, не могу сврстати у категорије међународних аката.⁵⁹

Па ипак, то је био стечени и драгоцјени међународни кредибилитет Црне Горе – који је наслиједио књаз Никола приликом ступања на пријесто. Самим тим што је Црна Гора склапала финансијске уговоре до књаза Николе и до Берлинског конгреса са трговачким кућама, банкама и појединцима – говори да су је европске силе, па и сама Турска, сматрале државом – изван турског царства.

Истина, Турска је, у разним приликама, изјављивала да Порта сматра Црну Гору саставним дијелом своје царевине.

Улазак Црне Горе у Први свјетски рат (1914-1918) – био је нежељен и изнуђен, јер се Црна Гора – последице тешких губитака у борбама око Скадра (1912/1913) и губитака политичког престижа због присилног напуштања Ска-

⁵⁹ Види, Проф. др Гавро Перaziћ, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Зборник докумената са коментаром, Побједа, 1992, 49.

дра под ултиматумом Тројног савеза (14. маја 1913), и поред више пута поновљеног – нашла у тешкој финансијској ситуацији, која ће је пратити током читавог рата, а краља Николу, потом, и до смрти у изгнанству (*exilium*). Недовољно државно-политичка и војно-стратешка помишљеност да се заузме или не Скадар у том периоду, а потом и његова упорна непопустљивост да га напусти, учинили су да се, у свој оштрини, појави скадарска криза као крупан проблем европских размјера. И да се заврши на штету (војну, политичку, материјалну, људске жртве) Црне Горе и лично краља Николе.

У таквој финансијско-материјалној ситуацији Црна Гора се надала да ће је, уз помоћ зајмова од својих ратних савезника, пребродити. Међутим, погоршањем ратних операција на штету Црне Горе од средине 1915. па надаље – и раније обећана и дјелимично договорена финансијска помоћ од Русије, Француске, Енглеске и Србије почиње све више да се погоршава и коначно – престане.

За 1914. годину приходи и расходи државног буџета износили су 8,900.114 перпера. Исто толико и за 1915. годину. А наплаћено је 4,586.415 перпера прихода, тако да је буџетски дефицит, за двије године, износио 13,213.812,25 перпера.

А потребе државе су биле изузетно велике у тим ратним годинама. Подмириване су: реквизицијом, издатим благајничким боновима, субвенцијама од Русије и Србије (Србија је дозначивала Црној Гори по 1,500.000 динара мјесечно за издржавање црногорске војске), зајмовима, исељеничким дознакама...

На име реквизиције, држава је дуговала око 4,5 милиона перпера (до јануара 1916). Бонова је издато 17,675.000 перпера, а дугови Црне Горе износили су 18,5 милиона француских франака. (Лондонски зајам из 1909. од 6 милиона са 5% камате; Бечки зајам из 1911. од 3,5 милиона са каматом од 5%; Аванс Великих сила из 1913. и 1914. од 7,5 милиона и Зајам од владе Србије из 1913. у износу од 1 милион франака са каматом од 6%).⁶⁰

Рат је пореметио рад и црногорских банака и државне администрације, а нарочито рад Црногорске банке на Цетињу, која је, углавном, до тада пословала с Русијом, и била највећа, по капиталу, у Црној Гори. Пред улазак аустроугарских трупа у Цетиње, ова банка је своје пословање пренијела у Француску, покушавајући да од Француске добије кредит. Међутим, сада савезници, уз велика отежања, све мање и мање дају кредите. Али их ипак дају – приводећи их крају (укидању). Међу њима то ради и Србија, која је Црној Гори, према ранијем споразуму, исплаћивала сваке седмице 500.000 динара, за издржавање војске.

У том периоду Никола Пашић, председник владе Краљевине Србије, пише савезницима да краљу Николи не треба давати новац да га не би користио у

⁶⁰ Види, Др Мирчета Ђуровић, *Ibidem*, 261-267.

личне сврхе, већ му давати материјалну помоћ за вођење рата, а у сагласности са Србијом. А француски посланик на Цетињу пише својој влади „да краљ Никола тражи зајмове да би се ослободио тугорства Србије”.⁶¹

А у егзилу краљева финансијска (и не само финансијска) ситуација се из дана у дан погоршавала. Краљ је са дијелом породице (прво настањен у Лиону, па у Паризу и, најзад, у Неји – код Париза), са пратњом и послугом (укупно 39 лица), а од Владе само предсједником Лазаром Мијушковићем, без министара. У иностранству се затекло око 300 функционера с породицама, око 100 студената и око 1.500 емиграната и избјеглица. Сви они траже од краља Николе издржавање. А краљ пара нема, а кредите савезници не дају. Каква је финансијска ситуација, најбоље се види из писма краља Николе свом министру Перу Шоћу, у Кану, 1920. године, које гласи:

„Господине министре,

Твоје (писмо) од 31. марта примио сам. Оно није утјешително. У њему ми пишеш све што дубоко осјећам, све оно што видим, и што ме боли. Немаштина! Каса празна! Потраживање са сваке стране. Шта ће се, како ће се! Обраћаш се, сиромаше, мени – празној и мртвој руци. Ја не жалим себе но жалим оне на стотине вапајуће без ништа. Исцрпио сам и потоњу пару, продао сам и продајем моје личне ствари и моје фамилије за свакодневно издржавање. А вјерује ли ми се? Кам да ми је! Напротив, држе да имам новца но да ми је срце окорело. Није ни то лако, мој ревносни министре, заборављен правдом, при том очајавам за коначну судбину моје несрећне земље”.

Материјално-финансијско стање, и прије овог писма, било је тешко, јер су савезници све мање и мање били спремни да пруже помоћ, поготово од догађаја у Русији 1917. године. Рестриктивне мјере су отпочеле већ од октобра 1914. године, када Црна Гора није могла да добије кредит на бази својих 1,500.000 круна у банкнотама аустријске банке, а које је имала у својој каси. Транше обећаног савезничког кредита дозначаване су уз све већа закашњења и све мање транше, уз испостављање нових услова и изговора.

У таквој ситуацији, више је него чудно понашање Лазара Мијушковића, предсједника владе у егзилу, који је одредио Луја Бринеа (отправника послова Црне Горе у Паризу, иначе страног држављанина) да управља црногорским финансијама, односно да расположиви новац држи у својој каси. При томе му пише да никоме не даје новац све док „...моја земља не буде поново успостављена и формирана регуларна влада”, јер њему црногорска држава дугује 101.000 франака по разним основама. Какав је то предсједник владе који оспорава ле-

⁶¹ Акад. др Димитрије-Димо Вујовић, *Савезници и црногорске финансије 1914-1921. године*, Истор.инст., XXXI (LIX), бр. 3, Титоград, 1986, 49-50.

галност својој влади, а признаје га страном држављанину и не даје црногорски новац – краљу и влади Црне Горе?!!!⁶²

III ДИО

Већ смо рекли да је краљ Никола за живота величан и слављен и у Црној Гори и у иностранству (у Европи).

Међутим, краљ Никола је тешко и оптуживан. А оптужбе су бројне и по садржају разноврсне. Навешћемо само оне које су се, најчешће, до сада, чуле.

По многима, краљ Никола се дуго задржао на власти (58 година, са онима у егзилу) и владао и као човјек у дубоким годинама. И да је исто толико дуго одуговлачио са увођењем демократских процеса у Црној Гори; затим, да није био спреман да било са ким дијелити власт. У свим приликама и код доношења најважнијих одлука његова ријеч била је посљедња. А то значи да је, кажу ови, био самодржац; да се често, у интересу дневне политике, изјашњавао као Србин („србовао”), а у души био Црногорац. Али да се, не мање и „расрбљавао” (односно, био дволичан). У прилог томе наводе његове ријечи: „Збогом, Петре Вукотићу – с Чева равна српска војеводо”! (ријечи које је изговорио над гробом свог таста војводе Петра Вукотића, 1903. године). Или, кад каже: „Храбре војске двију српских краљевина – Црне Горе и Србије, у јуначком полету срушиле су преграду, која не (нас) вјековима раздвајала...” (из говора 1913. црногорском народу приликом присаједињења ослобођених крајева матици земљи). Или кад каже: „Вријеме је моје лице избраздало, али срце моје, овако српско срце моје – бразда нема” (из говора поводом промовисања земље за краљевину 1910. године). Или, када се обавезао, уговором између Црне Горе и Србије (септембар 1866), да ће се, у случају уједињења, одрећи пријестолоа у корист Милана Обреновића. Или, кад каже: „Ево ме у твојој пријестоници, у твом сјајном дому, ка' што се каже: из дома – дома дођох, подносећи ти братски поздрав јужног Српства, Црне Горе – Зете Балшића, Црнојевића и дома мога...” (из узвратне здравице краљу Александру Обреновићу у Београду 1896. итд).⁶³

Међутим, и поред горе, и у разним другим приликама, изговараних ријечи у прилог његовог „србовања”, у корист дневне политике, његово срце је ипак, по нама, било црногорско. А то закључујемо и по сљедећим ријечима: „Драги Шако, разумио сам да је наша Скупштина ријешила звати се српско-црногорска народна скупштина... Ја не разумијем потребу која је нашу Скупштину на то навела, али ја се у начелу томе нећу противити. Већ кад је Скупштина себи да-

⁶² Ibidem, 63-66.

⁶³ Краљ Никола, Ibidem, 356, 424, 390, 273, 274.

ла ову титулу, што иста заборави с предлогом на владу да се и ја прозовем 'Ми, по милости божијој књаз и господар српско-црногорски'..." (из Приговора предсједнику Скупштине војводи Шаку Петровићу-Његош (из 1906); па, даље, о томе каже: „Јер кад су већ господа народни посланици хтјели и за добро нашли да поткријепе 'Црногорска' са 'српско-црногорска' могли су исто тако истину рећи с називом европско-црногорска народна скупштина или Хришћанско-црногорска народна скупштина или још Поднебеско-црногорска народна скупштина... помишљају ли наша господа посланици да ће се у том случају херцеговачко-босанска звати Српска народна Босно-херцеговачка скупштина?“⁶⁴

И Његош је оптуживан за „србофилство“ и „словенофилство“, што „није друго већ политички романтизам XIX вијека, јер код Његоша појмови 'Србин' и 'Црногорац' нијесу синоними“, каже проф. др Слободан Томовић.

И ми смо мишљења да ти појмови нијесу били синоними само код владике Рада, већ и код већине владара из куће Петровић-Његош, почев од владике Василија који је и први пут употребио назив за свој народ – црногорски народ – као суштински појам. То што су уз тај појам додавали и друге називе, као што су: српски народ, јужно-словенски народи или хришћанско-православни народи, словенски и слично, код њих је секундарно. Они и Руса називају „старији брат“, или „... јадну нашу браћу Далматинце, Далматинце и храбре Хрвате...“

Према томе, Црногорац код њих није појам за становника Црне Горе као територијално-географски појам – већ појам за национално одређење.

Краљу Николи је приговарано зашто није отишао и погинуо на одбрани Ловћена (крај 1915 – почетак 1916), „а био се најживио, па би тако његов лик остао свијетао и неокаљан“. И што раније није смијенио сина Петра са дужности команданта Ловћенског сектора, јер се знало да је за ту дужност неспособан (књаз Петар је смијењен почетком јануара 1916. године. Тада је смијењен и командант Которског одреда дивизијар Митар Мартиновић и на њихова мјеста постављени Лука Гојнић и Милутин Вукотић). Након заузимања Цетиња од стране аустро-мађарских трупа (1. јануара 1916) Лука Гојнић и командант „Санџачке војске“ Мило Матановић одступише за српском војском пут Албаније. Књаз Петар је оптуживан да је преговарао, у Будви, с аустријским официром Хупком о примирју. (У току прве године рата Аустријанци су се повукли из дијела Грбља, Паштровића и Будве, па је ту често боравио књаз Петар са штабом).⁶⁵

⁶⁴ Ibidem, 356.

⁶⁵ Др Никола Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата*, Историјски институт НР Црне Горе, Титоград, 1963, 117 и 151.

Или, што на вријеме није смијенио и Петра Пешића, јер је било очигледно да ради против интереса Црне Горе. Односно што је војној мисији Србије повјерио Врховну команду своје војске, а што се показало по њу катастрофално.

А какво је било стање, у то вријеме, на Ловћенском фронту, наводимо изјаву дивизијара и сердара Јанка Вукотића: „Знам Вам толико рећи: 1) Ловћенске висове, изложене паљби стотинама топовских грла највећег калибра с аустријске флоте и многобројних боко-каторских сталних и привремених утврда, и нападнутих од скоро сто хиљада аустро-мађарске најодабраније војске, нијесу били у стању одбранити десетак хиљада намучених, гладних, голих и босих Црногораца, а при томе и без топова”. Па о томе сердар Јанко наставља:

„Да је било умјешније команде, да нијесу долазили са Руског Фронта у оне дане онакви гласови, а особито да се није Српска Војска налазила у онако грозном стању, могло би се урадити то да оно Црногораца што је бранило Ловћенски фронт са својих двије-три хиљаде жртава, нанесе могуће толико губитака непријатељу, и то је све – судбина Ловћена, Цетиња и Црне Горе, била би иста”.⁶⁶

Краљ Никола је оптуживан да је самовољно, без сагласности Владе и Врховне команде, напустио Црну Гору (6. јануара 1916), и „што за собом није повео, бар, десетак хиљада Црногораца”. А да их је и повео – коначно рјешење би, по нама било исто!

Односно што није послушао Николу Пашића када је овај био на Цетињу. „Око 10. децембра (1915- примј. Д.Ђ.) председник српске владе Пашић посјетио је Цетиње. Краљ Никола му је затражио савјет: шта да уради Црна Гора? Одговор Пашића ... Црна Гора треба да учини оно исто што чини Србија, да одступи и своју судбину до краја повеже са судбином савезника”.⁶⁷ И опет мислимо, да би се све завршило – како се завршило.

За то неодступање, наводимо, опет, сердара Јанка Вукотића, за које каже: „Како је рађено од стране оних на Цетињу који су водили црногорску политику и војну и општу, ја све не знам ... али знам то, да је том приликом Црногорска војска доведена у положај да оног дана када је објављена капитулација другог изласка апсолутно није било, јер док су се црногорске трупе налазиле у одступању 2-3-4 и 5 дана марша од Скадра, аустро-угарске трупе бејаху већ на Бојани и на вратима Скадра, те у могућности да у неколико часова затворе та једина врата за оступницу Црногорске војске”.⁶⁸

⁶⁶ Сердар Јанко о капитулацији Црне Горе, Нова Европа, књ. XIII, бр. 10-11, Загреб, 1926, 333 и 334.

⁶⁷ Др Никола Шкерковић, *Црна Гора за вријеме I свјет. рата*, 1963., 158.

⁶⁸ Сердар Јанко, *Ibidem*, 333 и 334.

Да није постојао план о одступању црногорске војске за Албанију (трагом одступања српских трупа), и да је падом Ловћена и Цетиња, а поготово одласком краља Николе из Црне Горе у избјеглиштво – настало расуло у црногорској војсци и дезоријентација и појединих генерала, види се, између осталог, и по објави коју је издао министар војни бригадир Радомир Вешовић – бригадиру и команданту дивизије Милу Матановићу ради одступања за Албанију да би избјегао заробљавање, а министар војни Р. Вешовић остаје да га заробе аустријске трупе. Наведена објава гласи: „Г. ђенерал Мило Матановић, командант дивизије, усљед упада непријатеља у Црну Гору, путује за иностранство да би избјегао интернирање. Моле се успутне власти да поменутом не чине сметње, већ му по могућности излазе у сусрет”. (Објава носи датум 8. јануар 1916. Тог дана краљ Никола је већ био у Бриндизију – Италија).⁶⁹

Црногорска војска је била, децембарских дана 1915. и пар дана јануара 1916. изложена и једном изузетном мучном психолошком шоку, тиме што је добила задатак да разоружава мање групе српске војске, које су се самовољно издвојиле из једница и покушале да се врате у Србију. О томе др Никола Шкерковић пише: „Црногорски ратник био је суочен са једним страховитим поразом славних пукова српске војске из славних побједа балканских и првог свјетског рата, у чију је побједу високо вјеровао. И не само то. Тај црногорски ратник био је позват да оружјем спријечи и чак пролије братску крв неких група из тих славних пукова, које су, избезумљене поразом, покушавале да се кроз заштитни фронт црногорских ратника пробију и предају непријатељу”.⁷⁰

Краљ Никола је оптуживан да је, мимо савезника („иза леђа савезника”) тајно преговарао с Аустријом о склапању сепаратног мира, иако су га уговори (војна конвенција са Русијом из 1910. и војна и политичка са Србијом 1912), са савезницима, обавезивали да то не може да ради без њихове сагласности. Међутим, краљ Никола упућује апел аустроугарском цару Фрању Јосифу за потписивање мира у коме се каже: „Пошто су ваше трупе данас заузеле пријестолницу, црногорска влада нашла се у нужди да се обрати царко-каљевској влади да би добила прекид непријатељства и мир са државом Вашег Величанства, молећи Ве да се заузмете за частан мир...”⁷¹

Потписивањем акта о капитулацији црногорске војске (потписали су га књаз Мирко и сердар Јанко Вукотић – „да се војска разиђе својим кућама”), Црна Гора је избачена из строја као ратујућа савезничка држава. Истина, Црна Гора има

⁶⁹ Др Никола Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата*, Истр. институт НР Црне Горе, Титоград, 1963, 148.

⁷⁰ *Ibidem*, 153.

⁷¹ Краљ Никола, *Ibidem*, 455.

у егзилу: свога краља и предсједника владе Лазара Мијушковића и, у сједишту краља, истакнуту државну – црногорску заставу, државни грб, печат и перјаничку пратњу, раније акредитовани дипломатски представници (неопозвани од својих влада).⁷² Међутим, Црна Гора нема, тамо, оно што је у рату битно, нема своју војску и нема новца да бар од добровољаца из Европе и Америке оформи један повећи одред војника. Истина, један такав, мањи, одред је и формиран и стациониран у Сјеверној Африци, који су, једно вријеме, финансирали Французи, али се тај одред, доцније, распао и дио придружио српској војсци на Крфу.⁷³ Распала би се и дивизија да је одступила са краљем 1916.

Краљ Никола је оптуживан да је био неискрен и према сарадницима, савезницима, па и према муслиманском живљу на новоослобођеним подучјима. Наиме, он на једној страни испољава велику хуманост према становништву и војсци Есад-паше при освајању Скадра и према муслиманском становништву и војсци никшићког гарнизона приликом предаје – ослобођења Никшића. То исто чини и према становницима у Подгорици, Бару, Улцињу и осталим ослобођеним градовима и селима. Он позива муслимане да се не исељавају, а оне који су се иселили да се врате и да ће им бити извршене све обавезе преузете Берлинским уговором (имовинска сигурност, а онима који су се иселили правична накнада код продаје или остваривање прихода од имовине). Хуманост је испојио и према заробљеном Осман-паши на Вучјем долу. Он пушта на слободу заробљене Хасана Хота и буљубашу Муртезија, и том приликом им каже: „... ви сте се јуначки борили, а кад сте видјели да одбране нема, ви сте се поштено као јунаци предали. Ја јунаке поштујем... Ми робље не трпимо, него гледамо да спасавамо робове ропства... Од овога часа ви нијесте робови, јер сте дошли у слободну земљу... Само пазите да ве по други пут не заробимо. У том случају не јемчим вам живот”.⁷⁴

Или, његове ријечи упућене подгоричким муслиманима при ослобођењу Подгорице: „Мухамеданци! Вас неће дијелити преда мном вјера и од ваших православних и католичких судржављана. Сви скупа уживаће једнаку и исту љубав моју, једнаку и исту правицу закона мојих”.⁷⁵ Он проглашава амнестију 1880. за муслимане – емигранте. Позива чак сина Смаил-аге Ченгића – Хајдарбега – да дође у Црну Гору – да се не сели.

⁷² Види, Др Милан Булајић, из осврта на књигу проф. др Гавра Перазића „Нестанак Црногорске државе у Првом свјетском рату”, Ист. записи, бр. 1, Титоград, 1898., 157 и 158.

⁷³ Академик, Димитрије-Димо Вујовић, *Ibidem*, 62.

⁷⁴ Краљ Никола, *Ibidem*, 25.

⁷⁵ *Ibidem*, 190 и 191.

Краљ Никола охрабрује, призива муслимане, поставља их на државне функције, одликује, даје чинове и барјаци, даје одборења да се граде џамије и лично прилаже новчану помоћ у ту сврху (за џамију у Улцињу, махала Метериз, 1890) и друго. То тврди и др Шербо Растодер у свом реферату на овом Симпозијуму.⁷⁶ Он тврди да је Црна Гора за времена владавине краља Николе била најхуманија и најтолерантнија земља у Европи у односима према становницима других вјера и националности и да су сви они уживали једнака права као и Црногорци.

Међутим, има и другачијих мишљења по том питању. Тако, на примјер, др Жако Булајић каже: „Муслимани су брзо увидјели да Црна Гора не извршава преузете обавезе по Берлинском конгресу, тј. да исељеним власницима надокнади пуну вриједност за одузету имовину. И оне које је извршавала, накнада је била далеко испод стварне вриједности имовине. Спровodeћи аграрну реформу на тим подручјима црногорска власт је изналазила разне изговоре, након све учесталијих протеста Турске и исељених муслимана, да није у стању благовремено извршавати преузете обавезе, наводећи као разлог недостатак средстава, одбијање нових власника и бивших чивчија да исплате процијењену вриједност додијељене им имовине, и друге разлоге.“

Такво понашање црногорских власти, даље каже др Жарко Булајић, у суштини било је лагана и незаконита конфискација имовине исељених муслимана. Он сматра да овакво понашање Црне Горе није ништа друго до намјерно отежавање положаја муслимана. Тим прије што: „Главни циљ увођења војне обавезе и обавезног школовања све муслиманске дјеце, по својој суштини прогресивна мјера, био је више у томе да се тим путем присиле муслимански становници да напусте Црну Гору, него у просвјетној политици“.⁷⁷

Не морамо се у потпуности сложити ни са др Шербом Растодером, ни др Жарком Булајићем, јер је познато да је краљ Никола прилагођавао своју политику, па и према муслиманском живљу, у зависности од новонасталих војно-политичких околности.

Он, на примјер, пише у писму војводи Маши Врбици на положају код Бара 1877. године слиједеће: „Војвода Машо, Турци су посјекли једног Загарчанина; кад су први започели онда ти наређујем да објавиш војсци да посад сијеку и они главе турске и да сваки војник мени је покаже. Књаз“.⁷⁸

⁷⁶ Види, Др Шербо Растодер, Из излагања на Симпозијуму у ЦАНУ од 1-3. октобра 1997., Подгорица, *Краљ Никола, личности, дјело и вријеме, Вјерска политика краља Николе.*

⁷⁷ Др Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912.)*, Истор. инст. НР Црне Горе, Титоград, 1959., 141 и 142.

⁷⁸ Краљ Никола, *Ibidem*, 179.

Карактеристичан је и говор краља Николе старјешинама никшићког гарнизона при налагању бадњака 1915. године, у коме каже: „Преко бадњака видим још и слику мојега великог претка, владику Данила, гдје, у повратку из ропства из Зете, позива к' себи црногорске витезове да га свете, да свете потлачену домовину, да свете увријеђену православну вјеру, да свете оскрнављене цркве и манастире и подјармљену браћу и јунаке српске. Видим га, гдје оружа Мартиновиће, Бориловиће, два Новака и кнеза Дупиоског. Видим земља очишћена од домаћег крвника”.⁷⁹

Или, „Арбанаси су вазда били народ несталан и подмитљив”.⁸⁰

У сасвим другом свјетлу се види књаз Никола у неким другим приликама. Тако нпр. он се уздржава од ма какве освете након масакра хришћанског живља у Подгорици од разуларене фанатизоване руље – након убиства Јуса Мучуна Крњића. Задржавајући узрујаних 10.000 Црногораца, изашлих на границе – тражећи освету, књаз Никола је задобио дипломатско и јавно мњење Европе, док је Турска квалификована као: „варварска и бесудна земља, која не може ући у круг цивилизованих земаља...”

У мобилизацијском прогласу 1876. године књаз каже: „Штедите гдје год можете и примајте са раширеним рукама братским, гдје год вам у сусрет изађу наша браћа муслиманске вјере. Они су наша крв, међу њима има потомака старих и славних војвода и људи наших, који је сила, невоље и заблуда одвојила од вјере прадједовске”.

Књаз Никола је знао да му и послјије међународно признате државности, предстоји још тешка борба са Турском, па је морао водити рачуна како ће се осјећати и понашати муслимани у Црној Гори. Књаз је, вјероватно, имао на уму и горко искуство кад је, исто тако, извршен масакр у Кучима невиног становништва, и одјек његов у Европу. И одредбе Берлинског конгреса су обавезивале на поштовање имовинских права и слобода муслиманског становништва у новоослобођеним крајевима.

А муслимани се, ипак, масовно исељавају (из Никшића 2.800 становника, а остаје свега 19 породица. И из Колашина, Зете...). Разлога је више: немирење многих муслимана да се сада изједначују са дојучерашњом рајом, и то наоружаном – док су они разоружани, ни са замјеном феса, ни по питању школовања женске дјеце (хоће траже да иду у мејтеф, па тек у школу); затим, губитак феудалног дохотка и умањење земљишног посједа (могу имати онолико земље колико је сами могу обрадити). Ту је и потајна нада, подријавана пропагандом, да ће се Турска вратити на ова подручја. Ту је, као разлог, и неблаго-

⁷⁹ Ibidem, 435 и 436.

⁸⁰ Краљ Никола, *Мемоари*, 42.

времена и умањена исплата за одузету имовину. Није занемарљиво ни понашање неких локалних власти мотивисаних имовинским разлозима. Треба имати у виду да је Црна Гора дуго времена рјешавала социјална питања реселавањем свог становништва „да не помру од глади”, да је постојала велика „глад” за земљом. А сад им се пружила прилика да ту „глад” углаже, и други проблеми.

Све те, и друге, проблеме треба имати у виду при оцјењивању односа према муслиманима у Књажевини и Краљевини Црној Гори, јер није у питању само хуманитарни лични склоп краља Николе, већ је, увијек, и на једној и на једној и на другој страни, првенствено присутан интерес (државни – и лични), па тек хумани, психолошки и други.

Краљ Никола је оптуживан да се политички и војнички недовољно промишљено уплео у херцеговачки устанак, у освајање Скадра и рат са Турском 1860-1862. године. За доношење одлуке о заузимању Скадра, краљ Никола наводи сљедећи разлог: „Та одлука нам је диктирана била по највишим интригама аустријским и њених планова за аутономију Албаније с престоницом евентуално Скадром, па да би се то претекло једним свршеним чином, рекосмо да се Скадар мора узети јуришом...”⁸¹ Из тог рата, након узалудних великих губитака, краљ Никола и Црна Гора су и политички били јако ослабљени у Европи, а и унутар земље.

Вјероватно под утицајем војводе Мирка, који је био бескомпромисан борац против Турака, па је у том погледу испољавао и недовољну претходну промишљеност – Црна Гора се упустила у рат 1860-1862. Краљ Никола за тај рат каже: „А ја сам тај рат прихватио лако, безбрижно, рад и с великим одушевљењем. Није чудо! Црногорац, књаз црногорски, у својој двадесетој години...”⁸²

Оптуживан је краљ Никола и да је, на све начине, покушавао подићи углед својим синовима који им није био завидан међу Црногорцима. Покушао је да сина Мирка „прогура” за бугарског књаза, који би био под покровитељством Русије. У том смислу пише кћерки Стани Николајевној да се на томе ангажује на двору Романових.⁸³

Краљ Никола доживио је три различите Црне Горе: ону коју је наслиједио од својих предака; другу, коју је стварао и која је за његова живота нестала из друштва независних и самосталних држава и, трећу, која је била само као географски појам, чија власт га је одбацила и анатемисала, изван које је умро.

И у Социјалистичкој Југославији и новоствореној Социјалистичкој Црној Гори краљ Никола није много боље „пролазио” што се тиче признања и њего-

⁸¹ Ibidem, 407 и 408.

⁸² Краљ Никола, *Мемоари*, ИШПРО – Обод и НИО – Побједа, 1988, 14.

⁸³ Краљ Никола, *Политички сјиси*, 354-355.

вог вредновања као историјске личности и владара Црне Горе. Не само од стране званичника, дневне штампе, многих историчара, већ и од појединих угледних црногорских књижевника. Тако нпр. Михаило Лалић у својим књигама жестоко квалификује личност краља Николе, у негативном смислу:

„Лалић је непоштедан критичар краља Николе, краљевског дома, породице, династије, наследника... А Лалић за самог краља Николу каже: „устоличио се, шепури се, безбрижан је, неискрен, отима, стари глумац, стари лисац, спасава гузицу, надувен, лукав, зубат, поган, силеција, бездања јама, самодржац са Ћипура, аутократ, грабљивац, цетињска врдалама, манитује, нарогушен, орјат, тирјанин, махараца, врда, хрчак, позајмљује, просјачи, учествује у мрцварењу, лицемјер, бјегунац...” и сл.⁸⁴ Ако је и од Лалића – превише је, и „мирише” на неку освету.

Лалић и о нама, о приликама у Црној Гори, говори, са доста сарказма: „... све нам је мало и кржлаво, све проклети деминутиви: коњићи, вочићи, кравице, њивице, ливадице, кућице-слободице, мале владе и још мање опозиције, глупи полицајци и блиједи револуционари ... само нам је инат велики, али нам ни он не може помоћи ... Ћопић је своје јунаке звао од миља Николетином, Срби су Николу Петровића, црногорског монарха, звали Николицом – Црногорци су Николу Пашића звали Бајом (Баја) или Шајлом (јунаком Шекспирових драма)...”⁸⁵

И српска политика, према књазу Николи, према Лалићу, била је лицемјерна.

И многи политичари у Краљевини Југославији, нарочито они из табора бјелашке усмјерености, утркивали су се ко ће боље и више оцрнити краља Николу. Међу таквима је и Марко Даковић (политичар и адвокат), који за краља Николу, између осталог, каже: „Књаз, притијешњен, предосјећајући тежину своје изолованости, уз то потиснут од Србије и њоме замијењен у пријатељству с Русијом, тражи ослонац на Аустрију... добија од Аустрије почаст, чиновне, и одликовања; тражи гаранције за своју династију ... неодмјерених претензија и амбиција, неискрен у интригама, јогунаст, неискрен, похлепан за новцем, с оштром уском себичношћу, с доста смјелости и дрскости, деспотски... тражи канале и везе с непријатељем, – под оловом политизира...”⁸⁶ Он оптужује краља Николу за напуштање земље – да би и он 1941. „главом без обзира” напустио земљу.

⁸⁴ Крсто Пижурица, *Михаило Лалић о краљу Николи и његовом двору*, Побједа од 3. фебруара 1997, Подгорица, 15.

⁸⁵ Михаило Лалић, из романа *Зайчоници*.

⁸⁶ Марко Даковић, *О људу црногорске Државе и њене Династије*, Нова Европа, књ. XIII, бр. 10-11, Загреб, 1926, 315-323.

Краљ Никола је био, уочи Првог свјетског рата, спреман на конфедерални облик заједнице са Србијом. „Рат је потиснуо с дневног реда званичне разговоре о том питању”.⁸⁷

Отрпио је све те и сличне „оцјене” краљ Никола, немоћан да се брани, мртав и у туђини, све до момента када га, након 70-так година, октобра 1989. године, Црногорци – уз највеће државне почести и признања – сахрањују на Цетињу, што је са одобравањем и симпатијама забиљежила, малтене, сва свјетска штампа. Изостали су само топовски плотуни – при његовом „уласку” у Цетиње!

Док се краљ Никола налазио у егзилу, у Црној Гори, под аустријском окупацијом, одвијали су се драматични догађаји по црногорски народ. Аустријанци су завели окрутан и крвав терор: масовно одводе људе, жене и дјецу у логоре, вјешају, стријељају, пљачкају и пале куће и села. Уз то су наступиле сушне и гладне године и епидемија (у народу познато као „шпањолица”). Терор се увећава под изговором да се сузбије комитски покрет (и јаковање) који се проширио по читавој Црној Гори. Комитски покрет у Црној Гори (1916-1918, па и доцније, све негдје до 1927), није био ни војнички ни политички обједињен и вођен из једног центра или партије, што је умањивало његове резултате у борби с окупатором. И као такав, био је патриотски покрет. Истина, у њему је било појединача и омањих група, чије четовање није било у складу са циљевима комитског покрета. Под окупацијом црногорско становништво је десетковано, а привреда уништена.⁸⁸

Аустријанци су бајонетима разорили и гроб владике Рада на Ловћену, кости Владичине портпали у цак и донијели ноћу на Цетиње. Капела на Ловћену је већ била топовским гранатама разорена. Кости Његошеве ће тек након десетак година поново бити враћене на Ловћен.

И мошти светог Петра Цетињског склоњене су испред трупа Аустрије и донесене у дворску црквицу на Крушевцу (Подгорица).⁸⁹

Након окупације Црне Горе, Аустрија и њена штампа посебно ликовали су након заузећа Ловћена. Одлучила је Аустрија да на мјесту капеле на Ловћену подигне споменик цару Фрању Јосифу, 30 метара висок.

Лондонски лист „НИК ИСТ” од 24. јуна 1916. пише: „Умирање од глади у Црној Гори... Аустријанци су отјерали апсолутно сву стоку из Црне Горе. Кон-

⁸⁷ Др Никола Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата*, Истор.институт НР Црне Горе, Титоград, 1963, 158.

⁸⁸ Види, Мило Кордић и Мијајло Ашанин, *Комитски покрет у Црној Гори 1916-1918.*, Нова књига, Београд, 1985. (Богдан Гледовић, 7., и Никола Б. Марковић, 367).

⁸⁹ Види, Др Никола Шкерковић, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 141.

фисковали су сву храну ... са том храном и месом издржавају своје посаде по Црној Гори...”

Владари из куће Петровић-Његош имали су, како смо већ навели, у односима са Русијом и „горких часова” (мање или више, и скоро сви, а понајвише Петар I, књаз Данило и краљ Никола). Руска промјенљива политика, потези и њихово политичко присуство на Балкану били су, стално, у функцији њихових стратегијских, империјалних циљева и односа са великим европским силама и Турском.

Краљ Никола је, по школском образовању, био најшколованији од владара у кући Петровића – Његош. Он је у Трсту учио (1852) прво српски, а потом њемачку протестантску основну школу, а уз редовну наставу и италијански и њемачки језик ... Почетком 1854. године вратио се на Цетиње, гдје је, по неколико сати дневно, учио њемачки са једним професором Бечлијом, а руски са једним калуђером Цетињског манастира. Од јануара 1856. до априла 1860. Никола учи у Паризу. Говорио је, поред матерњег језика, још и: италијански, руски, француски и служио се њемачким језиком.⁹⁰

За дужи период времена књаз Никола није имао око себе, готово, школованог човјека, па је због тога користио услуге страних стручњака из појединих области. Доцније су, након школовања, постепено пристизали домаћи кадрови. Он сам конципира све важније документе и државну преписку са страним државама и амбасадама.

Оно по чему је Црна Гора ушла у свјетску културу и научну баштину су, поред осталих: Црнојевића штампарија, Црна Гора као 26. независна држава у свијету, тзв. „Богишићев Законик”, „Горски вијенац”, Краљевина Црна Гора. Ови догађаји су таквих вриједности и домета да их ни једна свјетска Енциклопедија не би требало да заобиђе. Европска и свјетска историјска и културне историја и не морају евидентирати битку на Вучјем долу или на Крусима, које су за Црну Гору од огромног значаја, али Штампарију, Богишићев Законик и Горски вијенац – морају.

Велика је заслуга краља Николе што је успио да наговори великог свјетског научника Валтазара Богишића да дође у Црну Гору и да послје вишегодишњег рада (а уз помоћ краља Николе) сачини велико дјело из области државе и права, чији је квалитет у самом европском и свјетском врху из тог периода, а и доцније.

Многа политичка документа су нестала. У 1923. години откопана је стара Дворска архива. Дио те архиве је, тада, однесен у Београд. Није утврђено колико од тих докумената нема и гдје се налазе. На молбу Риста Драгићевића да објављује те документе, одговорено му је (1927) да може објавити и коментариса-

⁹⁰ Краљ Никола, *Мемоари*, 11. и 12. (из Предговора Риста Драгићевића).

ти само оне документе који датирају прије Берлинског конгреса и односе се само на културну историју Црне Горе. А што се „тиче политичких докумената из тог времена, за њихово објављивање се мора сваки пут тражити нарочито одобрење од Министарства просвјете”.⁹¹

Књиге које су ма шта повољно објавиле о краљу Николи, у Краљевини Југославији – забрањиване су. Примјера ради наводимо књигу Милутина Д. Нешића (1939), која је забрањена само због једне реченице која је гласила: „Послије неумрле династије Немањића највише су задужили Српство славом овјенчани Петровићи-Његош”.⁹²

На књаза Николу, покушан је и атентат од стране једног Добрљанина. По неким изворима, војвода Мирко није умро природном смрћу, већ је отрован.⁹³ Књаз Данило је убијен у Котору. Владика Василије умро је у Петрограду, а Шћепан Мали је заклан од убаченог турског агента („брица”). И владика Данило за мало није био набијен на колац, да га нијесу великим новцем откупили Зећани. Било је покушаја да се силом уклони с функције и Петар I.

Краљ Никола је извршио одређене реформе и у војсци. Послије „Гвардије”, перјаника и „крстоносне војске” (књаз Данило), краљ Никола уводи редовно служење војног рока (стајаћу, регрутску, војску). Па и поред тога, црногорска војска се по много чему разликовала од савезничке, па и непријатељске војске. Она је, у суштини, била народна милиција специфичног црногорског типа, наоружани народ. Њен квалитет сачињавало је више вриједности: дуга ратничка традиција прожета слободарством и високим патриотизмом базираном на правилима понашања неписаног кодекса чојства и јунаштва; такмичење у јуначким подвизима појединаца и јединица које су, у основи, утемељене на племенском принципу; у томе што вриједност јединица није, доминантно, зависила од официрског кадра и наметнуте војне дисциплине. Прије се може рећи да је испољена вриједност и успјех, па и храброст, командног кадра више зависила од квалитета јединице којом су командовали, него од њих самих. Храброст је, најчешће, мјерена непријатељским главама. Али и својим. И значаја битке и величном побједе. Због тога су губици у свим већим бојевима били, релативно, велики – нарочито у официрском и барјактарском кадру, јер су они, по традицији, ишли на челу јединице уз најчешћу команду „За мном – јуриш!”

У црногорској војсци најтеже је било страшљивцима и кукавицама. „Свуђ је лакше кукавици и страшљивцу него у Црној Гори ...”⁹⁴ По Даниловом закони-

⁹¹ Ibidem, 9.

⁹² Ibidem, 9.

⁹³ Ibidem, 14.

⁹⁴ Краљ Никола, *Мемоари*, ИШПРО – Обод и НИО Побједа, Цетиње-Титоград, 1989., 42.

ку кукавица је кажњавана и смрћу: „... ко из кукавичлука не би одмах дошао на зборно мјесто или на границу у случају напада непријатеља”, пријетило је „мушкетање”. Страшљивцима, дезертерима са фронта, припасивана је женска преслица са вуном и мала бритва – као понижавајући атрибути. У таквим случајевима примјењивано је и шибикање („двадесет и пет по туру”).

Официрски кадар одабиран је из породица чији су се преци доказали. Тако су бирани и барјактари, који су чак били и насљедни (од оца барјак је прелазило на сина, брата). Барјак је био највиши часни симбол и барјактара и његове јединице. Барјак се увијек морао вијорити пред јединицом, и није смио бити заробљен од непријатеља. Зато су ријетки заробљени црногорски барјаци по свјетским музејима.

Карактеристика је црногорске војске и у томе што је, осим храбрости, оскудијевала у свим војничким потребама (одјећи, обући, оружју, муницији ...). Војничко снабдијевање на фронту, увелико се надопуњавало од куће. У таквом потпомагању својих синова и мужева на фронту храном, обућом и одјећом – легендарна је црногорска жена. Погрбљене под теретом, у дугим колонама, по невремену, хитале су Црногорке ка фронту носећи својима храну и друге потребе. А на фронту су знале и да, данима, преносе муницију од положаја до положаја. У позадини су обављале све послове („и мушке и женске”). Знале су, те храбре жене, да достојанствено отрпе бол за изгубљеним сином или мужем („да непријатељ не би ликовao”).⁹⁵

Краљ Никола је био апсолутни господар и управљач, врховни пресудитељ, врховни командант, одлучујући представник у односима са спољним свијетом. И Црногорска митрополија му је била „подређена”. Црногорци су га, у већини, вољели, поштовали и слиједили у бојевима. Али су га се и бојали. Храбрији су му се супротстављали, али су, по правилу, извлачили „дебљи крај”.

Као и на свим дворовима, и на црногорском двору биле су присутне интриге и надгорњавања. На Двору се играо „ајнц”. Вјешти Цетињани су, често, „очерупали” провинцијалце кад дођу на светковине (које су биле честе), на засједања или за плату. Било је част играти, па и изгубити од Господара.

У до сада објављеним радовима (стручног и научног карактера) из области привреде (и уже финасија), па и код оних који су се бавили структуром црногорског друштва од владике Рада до краља Николе, код знатног броја њих, пренаглашено је присутно квалификовање црногорског главарског слоја као: „похлепан на новац и богаћење”, „зеленашење”, „безобзирно богаћење на рачун сиромашног црногорског сељака и на рачун државе”, „грамзивост”, „злоупо-

⁹⁵ Види, Др Никола Шкерковић, *Црна Гора у Свјетском рајцу*, Нова Европа, књ. XIII, бр. 10-11, Загреб, 1926., 311.

треба власти у циљу богаћења” и слично. У такве личности су уврштени и они преко чијих је гробова, приликом њихове сахране, пуцано из топова (а не уобичајено плотуном из пушака) у знак давања наглашене поште за оно што су учинили за Црну Гору.

Ми не дијелимо, у цјелини и уопштено, таква мишљења, иако је био поприличан број и таквих црногорских главара (и сенатора, и војвода, министара, капетана, попова, људи блиских Двору). Главарски слој се у цјелини – не може тако квалификовати.

Исто тако, не дијелимо мишљење ни оних који глорификују црногорске главаре, па и краља Николу. Сви су они, као и ми, људи „од крви и меса”, са људским и врлинама и манама. Неки више – неки мање. Нема изузетака и идеалних личности.

На крају, мишљења смо да је краљ Никола велики владар и син црногорског народа. Прослављени војсковођа и гласити државник и господар Црне Горе. Уз плејаду владара из славне куће Петровић – Његош, он ће заузети одговарајуће мјесто препознатљиво по историјском трагу који је за собом оставио. Био је даровит говорник. Храбар колико храбрости може стати у мушка прса (као и његови преци). Књижевник. Дуго, до пред крај своје владавине, био је и срећан и као владар, и као човјек. А при крају, стицајем бројних међународних и унутрашњих околности, измијењених и сукобљених интереса у Европи, Балкану и Црној Гори, потпомогнутих, дијелом, и неким његовим превидима, заблудама и нечињењем, срушило му се, пред очима, оно за шта се читавог живота несебично борио. Срушила му се црногорска државност и самосталност. И независна држава Црна Гора. И његова династија, и његов владарски трон. И након тога умире у туђини. По томе је краљ Никола Петровић – Његош трагичан и владар и човјек. Велики трагичар – са значајним дјелом које је за собом оставио. Историјска наука тек треба да о њему да објективан суд (и не само историјска наука).

Оно што нијесу могли да сруше, пониште и забране све најезде турске, и фанатизована турска солдатека, бахате и осионе турске паше; ни швалско-германске окупације и многоврсни злочини цуксфирера и њемачких SS трупа: италијанске црне легије и кошуље; ни закључци и резолуције појединих скуштина; ни недемократски режими; ни однарођени политичари; ни малициозни писци; ни субјективни историчари – су: Црна Гора и црногорска историја. И црногорски народ, и црногорска нација. И славом овјенчане побједи и подвизи Црногораца кроз дугу и тешку борбу за слободу и самобитност. И независност. И право њихових потомака да историјско наслеђе (материјално и културно) својих предака чувају, и вреднују по свјетским стандардима. Да их унапређују у новим околностима. И да памте. И да поштују. И све то – посматрају кроз критичку научну оптику. Па и дјело краља Николе Петровића - Његоша.

Dragiša ĐOKOVIĆ

THE KING NIKOLA AND THE FINANCIAL PROBLEMS
DURING HIS REIGN

Summary

The first part of the author's study emphasizes the result and the problems left to the King Nikola by his predecessors and how he began, with them, his reign that lasted 58 years (1860-1916, with the exile until 1918).

The second part analyzes the King's Nikola reign with the special accent on the financial problems that are very difficult and complex to be solved; some of them were objective and some subjective. The main financial problems, according the author, are, first of all, the result of the general poverty of Montenegro state of that time and its economy what created numerous problems and not only financial: constant deficit in the state resources balance (insufficient export, greater and greater import and consumption); extremely backward economy (predominantly agriculture); a big dependence on a foreign support (subventions, loans) which was not sufficient, prompt and regular and not without conditions. In addition, Montenegro, until 1901 had not any banks and until 1906 it had not its own money what caused to be late in its requirements. Neither it had its emission bank nor its monetary sovereignty until 1906. In such conditions, with frequent drought years, epidemics, war actions, increasing of the state institutions and requirements, Montenegro had to borrow constantly and it was a state heavily in debts. The Russian supports, subventions and loans (in addition to other states although insufficient, were important in some periods of Montenegrin-Russian relations they also had exceptionally political importance).

